

DISCOURSANALYSE AARDGASWINNING GRONINGEN 1959-2022

Jan Willem Brouwer

Jonne Harmsma

Alexander van Kessel

Lennert Savenije

Lennart Steenbergen

Nijmegen, juni 2022

Radboud Universiteit

INHOUDSOPGAVE

Verantwoording en opbouw – <i>Alexander van Kessel</i>	1
Dominante discoursen in de aardgaswinningsgeschiedenis	2
Proloog: 1959-1984	5
1. 1984-2005: Van wingewest tot hele gewone regio – <i>Jonne Harmsma</i>	7
1.1: Klokkenluiders tegenover experts: Van ontkennen naar nuanceren	7
1.2: Voedingsbodem voor wantrouwen: ‘undergroundlobby’ en ‘informatiemonopolie’	9
1.3: Burger tegenover NAM, experts en politiek	10
1.4: Het kabinet keert zich af: Groningen moet het zelf gaan doen	12
1.5: Een nieuwe tijdgeest: gewinning en grote ambities	13
2. 2005-2012: De tijdelijke dominantie van het macro-economisch discours en het discours van duurzaamheid – <i>Jan Willem Brouwer</i>	15
2.1: Groningen als gasrotonde	15
2.2: Energy Valley: gouden tijden op komst	16
2.3: Groningse achterstelling	16
2.4: Veiligheid: aardschokken worden ‘gewoontjes’	17
2.5: Feestelijke viering van vijftig jaar Groningen gasveld	18
2.6: Groningers gaan zich organiseren	18
3. 2012-2017: Na Huizinge: naar een nieuw evenwicht tussen gaswinning en veiligheid voor Groningen – <i>Lennert Savenije</i>	19
3.1: Voorkomen en verminderen	21
3.2: Vertrouwen en compensatie	23
3.3: Reflectie en duurzame alternatieven	24
3.4: Een vertrouwenwekkende aanpak	25
3.5: Een veiligheidsprobleem en een maatschappelijk probleem	26
3.6: ‘Het grootste naoorlogse schandaal’	28
3.7: Terugblik: zoeken naar vertrouwen	29
4. 2017-2022: Toenemend wantrouwen <i>ondanks én vanwege</i> het dichtdraaien van de gaskraan – <i>Lennart Steenbergen</i>	31
4.1: Wiebes gesommeerd veiligheid voorop te stellen	31
4.2: Vertraagde versterkingsoperatie en wantrouwen jegens NAM en minister	32
4.3: ‘Excuses alleen dichten geen scheuren’	34
4.4: Perspectief voor het Noorden: investeren in de regio, koploper in de Energietransitie	35
4.5: Weinig voortgang, ontwrichting en een roep om individuele compensatie	36
4.6: ‘Loopgravengevecht’ tussen de staat en de NAM ‘over de ruggen van Groningers’	37
4.7: Valse start Rutte IV: leveringszekerheid bedreigd en een ontwrichtende Loketscene	38
4.8: Onzekere geopolitieke situatie: hoge gasprijzen en Russische inval in Oekraïne	38
Concluderend – <i>Alexander van Kessel</i>	40
Eindnoten	42
Over de auteurs	5

Verantwoording en opbouw

Op verzoek van de Tweede Kamer der Staten-Generaal onderzocht een vijftal historici, verbonden aan het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis (CPG), ten behoeve van de parlementaire enquêtecommissie Aardgaswinning Groningen (PEAG) de ‘vertogen’ die een rol speelden tijdens de geschiedenis van de gaswinning. Het onderzoek richtte zich op twee sporen: de maatschappelijke discussie – zoals die zich manifesteerde in de media – en het politiek-bestuurlijke debat – dat vooral tot uitdrukking kwam in de Tweede Kamer, maar ook in de noordelijke Provinciale Staten en de door de aardbevingen getroffen gemeenten.

Vanuit de veronderstelling dat beide discussies nauw met elkaar verknoot waren, is besloten ze geïntegreerd te beschrijven en analyseren. Leidend waren daarbij de volgende vragen: Hoe zijn de voornaamste ontwikkelingen en kantelmomenten in het aardgasdossier ervaren – zowel nationaal als in het Noorden? Welke sentimenten hadden de overhand en hoe ontwikkelden zich die? Hoe reageerden politiek en bestuur daar weer op? Welke ‘frames’ en welke taal domineerden? Wat was de rol van klokkenluiders?

De discoursanalyse is chronologisch opgebouwd. Een korte proloog beschrijft de eerste kwarteeuw na de ontdekking van het gasveld bij Slochteren. In de navolgende vier hoofdstukken worden bovengenoemde vragen beantwoord. Hoofdstuk 1 begint bij de viering van 25 jaar ‘Slochteren’ in 1984 en eindigt als het kabinet steunmaatregelen aan het Noorden stopt en de provincie Groningen als ‘normale’ provincie gaat behandelen. Het tweede hoofdstuk (2005-2012) sluit af met de aardbeving bij Huizinge. Hoofdstuk 3 valt min of meer samen met het ministerschap van Henk Kamp op Economische Zaken (2012-2017) en begint met ‘Huizinge’, gevolgd door het advies van het Staatstoezicht op de Mijnen – ogenschijnlijk een evidente *game changer* in het aardgaswinningsdossier. Het vierde hoofdstuk, over de jaren 2017-2022, beschrijft de periode vanaf het aantreden van Eric Wiebes op EZ en eindigt met de onverwachte wending die veroorzaakt werd door de Russische inval in Oekraïne. In een afsluitende beschouwing (‘Concluderend’) worden de hoofdlijnen samengevat.

De analyse is in belangrijke mate gebaseerd op onderzoek in kranten, zowel nationale als regionale. Deze bevatten – ook al omdat daarin niet alleen politici en bestuurders aan het woord kwamen maar ook de inwoners van de getroffen gebieden – relevante informatie over zowel de politiek-bestuurlijke als de maatschappelijke invalshoek. Van de regionale dagbladen was het *Nieuwsblad van het Noorden*, dat in 2002 met het *Groninger Dagblad* en de *Asser Courant* fuseerde in het *Dagblad van het Noorden*, een aangewezen bron. Bij het personeren waren de zoekmachines www.delpher.nl, Nexis Uni en dekrantvantoen.nl (waarin de noordelijke kranten zijn opgenomen) zeer behulpzaam. Voor de analyse van het parlementaire perspectief is gebruik gemaakt van Handelingen en Kamerstukken. Aanvullende informatie werd ingewonnen in secundaire literatuur.

De bronvermeldingen zijn verwerkt in eindnoten; aanvullende inhoudelijke informatie die ter vergroting van de leesbaarheid buiten de hoofdtekst is gebleven, is terug te vinden in voetnoten.

Alexander van Kessel

Dominante discourses in de aardgaswinningsgeschiedenis

Uit navolgende hoofdstukken zal blijken dat de vertogen (of discourses: in dit rapport worden beide begrippen als synoniemen door elkaar gebruikt) op verschillende momenten opkomen en korte of langere tijd dominant zijn (of een tijdlang zelfs een algehele consensus verwoorden), maar ook weer naar de achtergrond lijken te verdwijnen, of een tegendiscours oproepen. Vaak spelen daarbij ‘externe’ gebeurtenissen, zoals aardbevingen (Huizinge, augustus 2012), rapporten en adviezen van onderzoeksinstituten (bijvoorbeeld van het Staatstoezicht op de Mijnen, januari 2013) of gebeurtenissen in de wereldpolitiek (Russische inval in Oekraïne, februari 2022) een rol.

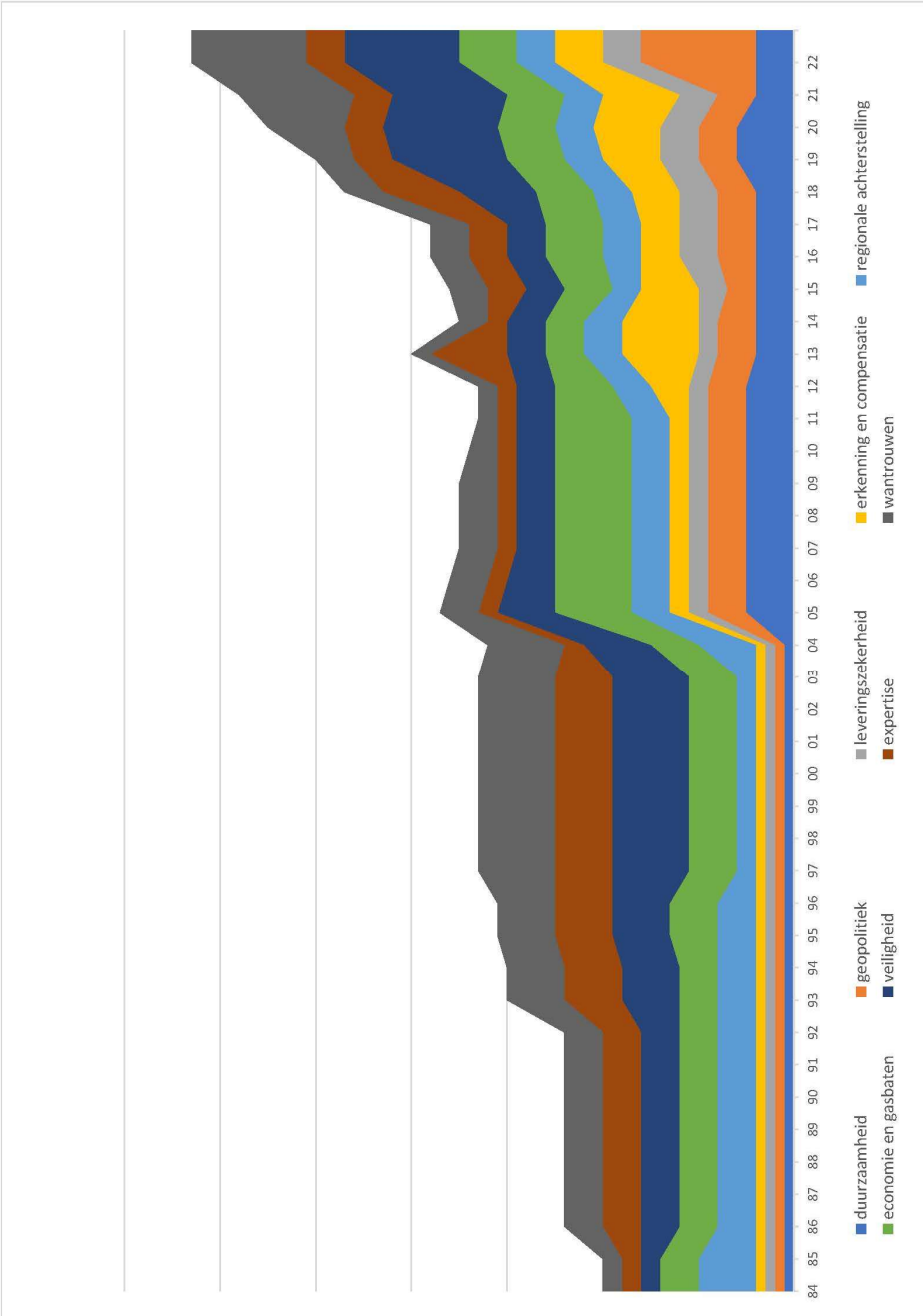
Vanaf de ontdekking van het aardgasveld bij Slochteren in 1959 zouden de volgende vertogen onderscheiden kunnen worden. Ze manifesteerden zich in de loop van de tijd min of meer volgtijdelijk voor het eerst.ⁱ

- Economie en gasbaten: de vondst van aardgas in Groningen werd in eerste instantie vooral vertaald in financieel-economische termen. Dat vertoog bleef vervolgens lange tijd (tot 2013) domineren.
- Leveringszekerheid: vervolgens leidde het aanwenden van het aardgas als energiebron voor consumenten in binnen- en buitenland tot verplichtingen; dit speelt tot op de dag van vandaag.
- Veiligheid, gekoppeld aan schade: al midden jaren zestig wordt door klokkenluiders gesteld dat de gaswinning niet zonder gevolgen voor de Groningse bodem kan blijven (schade ten gevolge van bodemdaling).
- Expertise: het Rijk en de NAM zetten deskundigen (met name het KNMI) in om tegengeluiden van deze klokkenluiders te weerspreken.
- Geopolitiek: voor het eerst ten tijde van de eerste oliecrisis (1973), maar meer nog na 2000, speelde de aardgasvoorraad een strategische rol in de internationale positionering van Nederland.
- Regionale achterstelling: eveneens vanaf midden jaren zestig klonken er in het Noorden geluiden dat de provincies waar het gas gewonnen werd ook moesten profiteren van de opbrengsten daarvan.
- Duurzaamheid (en milieu): de vaststelling, rond 1970, dat fossiele energiebronnen eindig zijn en het aanboren ervan potentieel schadelijk was voor het milieu, bleef een betekenisvol maar zelden dominant vertoog.
- Erkenning en compensatie: de Groningers moesten lange tijd strijd leveren voor de erkenning van de geleden schade (fysiek, later ook immaterieel) en vervolgens om deze schade gecompenseerd te krijgen.
- Wantrouwen: omdat erkenning en compensatie lang uitbleven, groeide het wantrouwen bij de Groningers ten opzichte van het Rijk en de NAM. Toen de erkenning er eenmaal was, hadden de getroffen Groningers de indruk dat Rijk en (vooral) NAM probeerden onder beloften en toezeggingen uit te komen; dat versterkte het wantrouwen weer.

Sterk tentatief, en zonder pretentie van getalsmatige precisie, zou de ontwikkeling in de proportionele verhouding tussen de vertogen voor de periode vanaf het midden van de jaren tachtig – die in de analyse de nadruk heeft – als volgt grafisch en geabstraheerd kunnen worden weergegeven. De oplopende lijnen impliceren hier tevens de in zijn algemeenheid toenemende aandacht voor het aardgasdossier in de media.ⁱⁱ

ⁱ Zie ook de Proloog.

ⁱⁱ Met dank aan CPG-medewerker Lotte Lentens, die deze grafische weergave heeft ontworpen.

Sleutelmomenten:

- 1986 Aardbeving Assen (2,8 op de schaal van Richter)
- 1993 BOA-rapportage: vaststelling dat gaswinning leidt tot aardbevingsrisico
- 1995 Fonds Economische Structuurversterking (FES), marktwerking en liberalisering energiemarkt
- 1997 Aardbeving bij Roswinkel (3,4)
- 2003 Aardbeving bij Bedum (3,0)
- 2004 *Pieken in de Delta*
- 2004 Motie-Atsma: pleidooi voor prioriteit project Energy Valley
- 2005 Brief minister Brinkhorst over energiebeleid, introductie van de 'gasrotonde'
- 2006 Aardbeving Westeremden en Loppersum (3,5)
- 2006 Overeenkomst over deelname North Stream 1 en 2
- 2008 Motie-Ten Hoopen ter ondersteuning van het gasrotondebeleid
- 2009 Jubileum 50 jaar Slochteren
- 2009 Oprichting Groninger Bodem Beweging
- 2012 Aardbeving Huizinge (3,6)
- 2012 Henk Kamp wordt minister van Economische Zaken
- 2013 Advies Staatstoezicht op de Mijnen om gaswinning terug te brengen
- 2013 Aardbeving bij Zandweer (3,2)
- 2014 Gasbesluit, akkoord 'Vertrouwen op Herstel en Herstel van Vertrouwen'
- 2014 Russische annexatie Krim en de MH17-ramp
- 2015 Terugschroeven gaswinning in Groningen
- 2015 Rapport Onderzoeksraad voor Veiligheid: veiligheid van Groningen was geen prioriteit
- 2015 Benoeming Hans Alders tot Nationaal Coördinator Groningen
- 2015 Klimaatconferentie in Parijs
- 2017 Aantreden kabinet-Rutte III, Wiebes wordt minister van Economische Zaken
- 2017 Raad van State vernietigt gasbesluit
- 2018 Aardbeving Zeerijp (3,4)
- 2018 Besluit: gaswinning gaat naar nul
- 2018 Wiebes legt versterkingsoperatie tijdelijk stil; Hans Alders stapt op als NCG
- 2018 Nationaal Programma Groningen: investeringen door het Rijk in Groningen
- 2019 Tweede Kamer besluit tot instelling Parlementaire Enquête Aardgaswinning Groningen
- 2019 Aardbeving Westerwijtwerd (3,4)
- 2019 Duurzame waterstofplannen en Europees Just Transition Fund (JTF)
- 2020 Toeslagenaffaire
- 2021 Hoge gasprijzen
- 2022 Kamerbrief Blok met daarin de suggestie dat mogelijk meer gas gewonnen moet worden
- 2022 'Loketscene'
- 2022 Russische inval in Oekraïne

Proloog: 1959-1984

Het zwaartepunt in het onderzoek naar de politiek-bestuurlijke en publieke vertogen ten aanzien van de gaswinning in Groningen ligt op de periode na 1984 en dan vooral op de jaren 2012-2022. De meeste 'vertogen' die in deze analyse aan de orde komen, speelden niettemin vanaf het begin van de aardgaswinning een rol.

Na de ontdekking van het gasveld bij Slochteren op 22 juli 1959 bleef de omvang en betekenis ervan enige tijd onduidelijk. Toen dat beeld na terloopse mededelingen van de Belgische Europarlementariër Victor Leemans midden oktober 1960 scherper werd en de verwachting was dat de opbrengst potentieel enorm zou kunnen zijn, draaide de aardgaswinning lange tijd vooral om de (sociaal)economische impact: er ontstond een discours waarin aardgas als een majeure bron van inkomsten en een stimulans voor de werkgelegenheid en de concurrentiepositie van Nederland werd gezien. Er was sprake van een euforische stemming.¹ Discussie ontstond vervolgens al snel over de vraag bij wie de revenuen terecht zouden moeten komen. Minister van Economische Zaken J.W. de Pous (CHU) kwam na onderhandelingen met de NAM in 1962 tot afspraken over een publiek-private samenwerking. De gaswinning begon vervolgens effectief in 1963.² De oppositie vroeg zich al kort hierna af of er wel goed onderhandeld was door de minister. Eind 1964 dreigde de PvdA al met een parlementaire enquête naar de door het Rijk met de Nederlandse Aardoliemaatschappij (NAM) – eigendom van Shell en ExxonMobil – afgesloten contracten.ⁱⁱⁱ Die waren onvoordelig voor het Rijk, zo meende de PvdA. De inkomsten uit de winning zouden vooral aan de Nederlandse samenleving moeten toevallen, niet ook aan de multinationals.³

In 1969 incasseerde de Nederlandse regering de eerste opbrengsten, toen nog slechts 1 % van de inkomsten van de overheid. Dat percentage zou snel oplopen.⁴ Tot begin jaren zeventig was de opvatting dat het gebruik van aardgas als energiebron een overgangsfase betrof: kernenergie leek de toekomst te hebben. De aardgasvoorraad moest dan ook zo snel mogelijk te gelde gemaakt worden. In de jaren zeventig en tachtig (toen de gasprijzen stegen met de olieprijs) diende de verkoop van het aardgas vooral om de Nederlandse schatkist te spekken en begrotingstekorten te dichten. Toen eind jaren zeventig en in de jaren tachtig de risico's van kernenergiewinning bleken (ongevallen in Harrisburg in 1979, Tsjernobyl in 1986), nam het belang van aardgas als energiebron andermaal toe.

Een ander, meer praktisch vertoog dat snel opkwam betrof de levering van het aardgas aan de gebruikers, zowel in binnen- als buitenland. In de jaren zestig moest daartoe een infrastructuur worden aangelegd, waartoe het Rijk de Nederlandse Gasunie oprichtte. Vervolgens moesten de NAM en de overheid de continuïteit van de levering garanderen, waardoor de Nederlanders er ook in koude winters warmpjes zouden bijzitten. Hier deed het vertoog van de leveringszekerheid zijn intrede. Het leidde soms tot ongemakkelijke besluiten. Zo zou in 1994 het demissionaire kabinet-Lubbers III de provincie Drenthe een 'aanwijzing' geven waarmee het regionale verzet tegen de gasopslag bij Langelo werd doorbroken.^{iv} Voorop stond 'een betrouwbare en toereikende aardgasvoorziening voor de bedrijven en huishoudens in Nederland én voor de contractpartners van de Gasunie, ook tijdens de winterkoude', waardoor de 'benodigde technische voorzieningen zonodig op gezag van het kabinet tot stand dienen te komen'.⁵

Deze twee vertogen – economisch nut en energieleveringszekerheid – blijven tot op de dag van vandaag van belang. Toch werd al in oktober 1962 ook voor het eerst aandacht gevraagd voor de mogelijke negatieve fysieke gevolgen van de gaswinning voor Groningen, waarmee zich een discours van veiligheid en potentieel negatieve gevolgen van de gaswinning

ⁱⁱⁱ Het parlementaire enquêtemiddel is tussen 1887 en 1983 slechts eenmaal ingezet, voor een onderzoek naar het regeringsbeleid tijdens WO II.

^{iv} Opmerkelijk genoeg werd Margreth de Boer, die zich als commissaris der koningin van Drenthe tegen de gasopslag had verzet, op 22 augustus de nieuwe minister van VROM en daarmee verantwoordelijk voor het besluit. Overigens stond de provincie Groningen steeds positief tegenover de plannen voor ondergrondse gasopslag. Hakkenes, *Gas*, p. 174-180.

ontwikkelde. Het uit Groningen afkomstige ARP-Kamerlid A.W. Biewenga bevroeg toen minister van Economische Zaken De Pous tijdens het debat over diens 'aardgasnota' over het gevaar van bodemverzakking.⁶ Het vertrouwelijk onderzoek dat de NAM vervolgens verrichtte (en dat opleverde dat sprake kon zijn van een meter bodemdaling), verdween jarenlang in een la. Daar kwam het pas weer uit toen D'66-Kamerlid Jan Terlouw eind 1971 Kamervragen stelde over de aansprakelijkheid van een eventuele 'aardverzakking' in Groningen.⁷ De Groningse ingenieur W.A.B. Meiborg had in november 1963 gewezen op de veiligheidsrisico's in de regio als gevolg van bodemverzakking, die veroorzaakt werd door gaswinning. De NAM bagatelliseerde publiekelijk de risico's – hoewel ze dus wist dat ze reëel waren.⁸ Pas veel later ontstonden, in de woorden van de economisch-sociaal historicus Erwin Karel, de 'twee parallelle werelden van de gaswinning': de door de overheid gekoesterde enorme opbrengsten enerzijds, en de verslechterende 'ecologische werkelijkheid'. Pas na de aardbeving in Huizinge zou de Tweede Kamer kritischer worden op de aardgaswinning.⁹

Ondertussen kreeg sinds eind jaren zestig een ander discours, dat van milieu en duurzaamheid, vorm. De Club van Rome (*Grenzen aan de groei*, 1972) waarschuwde onder meer voor de eindigheid van de voorraad fossiele brandstoffen en riep op tot het begrenzen van energieconsumptie en economische groei. Het leidde begin jaren zeventig tot de eerste protesten over de milieueffecten van de boringen.¹⁰ D'66 stelde Kamervragen over de gevolgen van de winning van aardgas en aardolie voor de natuur in het Waddengebied.¹¹

Vanaf het moment dat de economische betekenis van het Groningse gasveld duidelijk was, klonken zowel in het Noorden zelf als in Den Haag pleidooien om de regio meer te laten profiteren van de daar aanwezige bodemschatten. Het beeld werd gecreëerd dat het Noorden werd achtergesteld en als een 'wingewest' werd gezien door de rest van Nederland. In april 1963 ontlokte de weigerachtige houding van de Gasunie om het hoofdkantoor te vestigen in Groningen een fel protest in het Noorden. Uiteindelijk zwichtte de Gasunie. Een fel bepleiter van de Groningse zaak was vanaf het begin van de jaren zeventig de communist Fré Meis. Hij eiste dat de aardgasbaten allereerst ten goede kwamen aan het Noorden. Als Kamerlid had Meis in de jaren 1972-1977 ook een nationaal podium. De steun voor Meis' volkscongressen was echter gering.¹² Het (nog) radicalere geluid van de Grönninger Bond (1974-1987), die streefde naar onafhankelijkheid van Groningen, kreeg evenmin voet aan de grond.¹³

Hierop volgde al snel de opkomst van het beeld van de onbetrouwbare rijksoverheid – met op de achtergrond de industriële zwaargewicht NAM. Beloften van de nationale politiek aan het Noorden dat de regio zou meeprofiteren van de daar gewonnen bodemschatten, werden niet of onvoldoende ingelost. Het eerste voorbeeld hiervan was het kabinet-Den Uyl. Nadat de progressieve partijen (PvdA, D'66 en PPR) in de aanloop naar de verkiezingen van 1972 met beloften in het verkiezingsprogramma *Keerpunt '72* verwachtingen had gewekt in het Noorden, kwam daar weinig van terecht toen zij eenmaal met de 'smalle marges' van de politiek werden geconfronteerd. De aardgasbaten kwamen ten nutte van – bijvoorbeeld – de bouw van een dure afsluitbare waterkering in de Oosterschelde.¹⁴ Aan het beeld van een onbetrouwbare overheid droeg ook bij de bagatellisering van de risico's van de bodemdaling, waarbij de overheid zich gesteund wist door de onderzoeken van het KNMI.¹⁵ Het fenomeen van onderzoek door experts zou ook in latere fasen van het debat over de aardgaswinning een rol spelen.

In de jaren zeventig werd tevens een geopolitiek discours van belang waarin gas, dat in steeds grotere hoeveelheden werd verkocht aan het buitenland, een rol kreeg in energie- en geopolitiek. Toen Nederland eind oktober 1973 als gevolg van haar steun aan Israël in de Jom Kipoer-oorlog bedreigd werd met een olieboycot door de OPEC-landen, diende het aardgas als buffer.¹⁶ Het leidde volgens sommige analyses deels tot het einde van de algehele euforie rond aardgas: de energieprijzen stegen (waar de staatskas dan weer van profiteerde) en het besef groeide dat zuinigheid geboden was.¹⁷ Anderen menen echter dat de euforie pas eindigde in 1986, met de aardbeving bij Assen.¹⁸ In die interpretatie kon de viering van 25 jaar 'Slochteren', in 1984, onverminderd feestelijk zijn.

1.

1984-2005: Van wingewest tot hele gewone regio

Door Jonne Harmsma

In het politiek-maatschappelijke debat over gaswinning in deze periode was het economische discours van financiële baten, werkgelegenheid en spin-off voor Nederland en de regio dominant. Dat gold ook voor de berichtgeving in landelijke en regionale kranten en de beleidsbepaling van nationale en regionale overheden. Het leidde vanaf midden jaren negentig tot een vertoog van marktwerking en liberalisering, waarbij de ambitie om als land binnen de Europese markt een spilfunctie als 'gashandelaar' te blijven vervullen steeds belangrijker werd. De belangrijkste verandering lag in deze periode elders, namelijk in het spanningsveld waar het dominante discours over gaswinning, vertolkt door bestuurders, politici en experts voor het eerst serieus werd uitgedaagd door klokkenluiders en burgers die aandacht vroegen voor veiligheid en risico's. Ook het discours van achterstelling speelt in deze jaren een centrale rol, maar kwam in het gedrang toen het regionaal economisch beleid werd afgebouwd en Groningen voortaan als een gewone regio werd benaderd.

Vanaf het midden van de jaren tachtig stonden klokkenluiders op die aandacht vroegen voor de negatieve gevolgen van de gaswinning, zoals bodemdaling en aardbevingen. In beide gevallen draaide de discussie eerst om het bewijzen van een causaal verband en in tweede instantie om de mogelijkheid van schade door deze verschijnselen. Klokkenluiders zoals het Drentse Statenlid Meent van der Sluis (PvdA), het Friese gemeenteraadslid Jan van der Baan (Fryske Nasjonale Partij, FNP) en hun actiegroep Willem Beton stuitten op een 'gesloten front' bestaande uit de NAM, EZ, bestuurders, rijksinstanties als het KNMI, de Rijksgeologische Dienst (RGD), het SodM en wetenschappers. Toen deze dominante actoren rond 1991-1993 erkenden dat gaswinning tot aardbevingen kon leiden, namen zij opnieuw stelling: het zou 'in alle gevallen' om lichte bevingen gaan met een minimale kans op schade. Een discours van expertise botste op een discours van wantrouwen waarmee de klokkenluiders de objectiviteit en onafhankelijkheid van betrokken instanties juist in twijfel trokken.

Op lokaal niveau ontstond bovendien onrust en onveiligheid na reeksen van aardbevingen (Roswinkel 1997, Bedum 2003). De NAM, deskundigen en bestuurders kwamen met hun discours van expertise (voor het eerst) tegenover burgers te staan. Op informatieavonden werden gedupeerden overladen met 'technische uiteenzettingen, grafieken en statistieken'. De deskundigen hadden weinig oog voor de realiteit van de schade en gevoelens van onveiligheid. De bestaande schadeprocedure verliep stroperig en werd in hoge mate door de NAM geregisseerd. Via enkele Kamerleden drong de onvrede ook door in Den Haag, waarna de discussie over veiligheid en de rechtspositie van de burger zich toespitste op de nieuwe Mijnwet van 2002: moest de bewijslast worden omgekeerd, zodat mijnbouwbedrijven moesten bewijzen dat er geen schade was ontstaan door de bevingen die het gevolg waren van de gaswinning – in plaats van andersom, zoals tot dan het geval was? Uiteindelijk zette een Kamermeerderheid deze stap niet. De periode eindigde met een reeks bevingen in Groningen (2003) en de aankondiging dat de 'Langmangelden' (een in 1998 overeengekomen rijkssteunregeling voor het Noorden om achterstanden weg te werken) beëindigd zouden worden. Met de nota *Pieken in de Delta* (2004) zette het kabinet in op sterke regio's en sectoren. Ook werd het Noorden tot een hele gewone regio omgedoopt. Daarmee vlamde de tegenstelling op tussen het vertoog van achterstelling – met Groningen als 'wingewest' – en het tegenvertoog van kansen dat zich verzette tegen 'de hand ophouden' en het 'Calimerodenken' in het Noorden.

1.1 Klokkenluiders tegenover experts: Van ontkennen naar nuanceren

Hoewel de viering van 25 jaar 'Slochteren' in 1984 nog een 'feest zonder wanklank' was, liet de NAM de provincie Groningen twee weken later weten dat er fors meer bodemdaling zou optreden dan verwacht.¹⁹ Die mededeling wekte wantrouwen bij de provincie en in de pers en

was landelijk nieuws.²⁰ De provincie eiste nader onderzoek; Kamerlid Piet Blauw (VVD) vroeg of er een 'uniforme regeling' voor burgers nodig was in geval van schade. Volgens minister van Verkeer en Waterstaat (V&W) Neelie Smit-Kroes (VVD) werkte de bestaande regeling, met een provinciaal fonds beheerd door de NAM en de provincie echter 'genoegzaam'.²¹ Terwijl vergoedingen voor sluizen, gemalen, bruggen en havens voor de NAM in de loop der jaren een 'doodnormale kostenpost' werden, bleek de realiteit voor particulieren weerbarstiger: aan burgers werd door de commissie nauwelijks uitgekeerd.²²

Bodemdaling verliep volgens de NAM 'geleidelijk', 'gelijkmatig' en 'schotelvormig', waardoor schade aan gebouwen onmogelijk was. Het 'onafhankelijke onderzoek' waarop de provincie bij monde van gedeputeerde Johan Remkes (VVD) aandrong, bekrachtigde dit.²³ De conclusies werden in Friesland en Drenthe bekritiseerd door klokkenluiders. FNP'er Van der Baan uit Grouw en PvdA-Statenlid Van der Sluis speelden hierbij hoofdrollen. De 'geleidelijke' en 'schotelvormige' bodemdaling waarop de NAM hamerde, waren volgens Van der Sluis 'niet meer dan een theorie, een geloof'.²⁴ De kritiek drong via zijn partijgenoot Kees Zijlstra, met wie Van der Sluis samenwerkte, ook door in Den Haag. In 1989 stelde het Kamerlid tweemaal vragen over bodemdaling in het Noorden, daarbij verwijzend naar Van der Sluis. De pers omschreef het tweetal als Don Quichot en Sancho Panza, die stredden tegen het machtige gasbolwerk.²⁵

De opeenvolgende ministers van EZ in de kabinetten-Lubbers II en III, Rudolf de Korte (1986-1989) en Koos Andriessen (1989-1994), herhaalden dat bodemdaling 'zeer geleidelijk en schotelvormig' verliep en wezen op andere oorzaken dan de gaswinning. Ook verwierp EZ de omkering van de bewijslast, waarop Zijlstra aandrong. Het zou niet stroken 'met de algemene opzet van het Nederlandse rechtsstelsel' – een argument dat het ministerie ook bij de herziening van de Mijnwet zou inzetten.²⁶

Vanaf de eerste officieel geregistreerde aardbeving bij Assen, in 1986, voerde Van der Sluis ook de strijd aan om erkenning van het verband tussen gaswinning en bevingen. De winning van gas was immers 'de enige belangrijke verandering in de ondergrond, die hier de laatste honderden jaren heeft plaatsgevonden'. NAM-woordvoerder Frank Duut noemde het echter 'flauwekul' en verwees de suggestie 'naar het rijk der fabelen'.²⁷ PvdA-Kamerleden Zijlstra en Henk Knol stelden in januari 1987 vragen aan minister Kroes, maar deze antwoordde dat een verband met gaswinning 'niet voor de hand' lag.²⁸ Tot en met de periode 1990-1993 bleven de NAM en de opeenvolgende ministers van EZ en V&W iedere causaliteit ontkennen, waarbij NAM-woordvoerder Duut Van der Sluis ook persoonlijk aanviel. Ook regionale bestuurders, onder wie Remkes, lieten zich neerbuigend over deze 'willekeurige burger' uit. In de Groningse Staten weigerde Remkes op de verhalen van de 'profeet' Van der Sluis te reageren. Een pleidooi voor een onderzoek naar een mogelijk verband tussen gaswinning en aardbevingen wees hij in 1988 en 1989 vastbesloten af.²⁹

Het tij begon echter langzaam te keren. Nieuwe bevingen kregen flink aandacht in de regionale en landelijke pers en klokkenluider Van der Sluis bleef zeer actief. In antwoord op Kamervragen van Zijlstra en zijn partijgenoot Henk Vos over de aardbevingen bij Assen (1986), Hooghalen (1987) en Purmerend (1989) erkende minister van EZ Koos Andriessen (CDA) dat een 'eenduidige verklaring' niet voorhanden was. Ook overwoog de minister nu 'een nader multidisciplinair onderzoek' naar de relatie met gaswinning.³⁰ Het verband werd in feite aangetoond toen deskundigen van het Massachusetts Institute of Technology (MIT) in het voorjaar van 1990 in een rapport over de bodemdalingscijfers van de NAM ongevraagd wezen op de kans op lichte aardbevingen. Deze zouden geen schade veroorzaken en de kans op een beving van magnitude 3 of groter was 'uiterst onwaarschijnlijk', maar werd niet helemaal uitgesloten.³¹ Enkele maanden later gaven EZ en V&W opdracht tot een officieel onderzoek, uit te voeren door SodM, KNMI en RGD in de Begeleidingscommissie Onderzoek Aardbevingen (BOA). Na een reeks nieuwe bevingen in Drenthe stelde de BOA in 1992 in een tussenrapportage vast dat gaswinning inderdaad tot aardbevingen leidde. Wel tekende zich een nieuwe stellingname af die in deze periode dominant werd: bevingen door gaswinning waren mogelijk maar zouden altijd licht zijn en konden eigenlijk geen schade veroorzaken. Of, zoals het eindrapport van de BOA uit 1993 vermeldt: dat 'zelfs in het ongunstigste geval [er] slechts een kleine kans bestaat op lichte schade in een beperkt gebied rond het epicentrum'.³² De eerste

voorafschaduwning hiervan was overigens terug te voeren tot 1988 toen NAM-directeur Nico van Dijk in de *Drentse en Asser Courant* schreef dat gaswinning 'in theorie' tot 'zettingsverschijnselen' (oftewel bevingen) zou kunnen leiden. Ieder verband met scheurvorming in huizen kon 'in de Nederlandse geologische situatie [echter] volledig worden ontzenuwd'. Ondanks deze stellingname ging NAM-woordvoerder Duut nog jarenlang door met het ontkennen van het verband tussen gaswinning en aardbevingen.³³

Voorbeelden van deze nieuwe stellingname zijn vanaf deze periode legio. Het KNMI wees gaswinning nu vaker als oorzaak aan voor aardbevingen, maar nuanceerde tegelijkertijd de effecten. Het zou een 'kleinschalig probleem' blijven. Het ging volgens de NAM altijd om 'uiterst beperkte trillingen' die 'geen enkele schade opleveren'. Het bedrijf weigerde over 'aardbevingen' of een 'aardbevingsgebied' te spreken. Ook wetenschappers zoals de Utrechtse geofysicus A.M.H. Nolet trokken nu weliswaar de 'logische' conclusie dat gaswinning tot bevingen kan leiden, maar verklaarde dat de enige schadepost 'bestaat uit belastinggeld, dat is besteed om de aantijgingen van Van der Sluis te weerleggen'.³⁴ Ook minister Andriessen onderstreepte na publicatie van het BOA-rapport richting de Kamer dat 'in alle gevallen' de 'uitstraling van de seismische energie in de vorm van trillingen in grootte orde 10.000 maal kleiner [zal zijn] dan die van de Roermond-aardbeving van 13 april 1992'.³⁵

1994 was het jaar waarin snel meer aardbevingen plaatsvonden in het Noorden, niet alleen in Drenthe maar ook in Groningen en Noord-Holland. Hoewel de BOA een jaar eerder het verband met gaswinning had vastgesteld, werd deze conclusie niet overgenomen voor de bevingen elders. Voor wat betreft de regio-Loppersum moesten eerst gedurende twee jaar seismologische metingen plaatsvinden, waarna *eventueel* nieuw onderzoek overwogen kon worden.³⁶ Het provinciebestuur legde zich daarbij neer.³⁷ De bestuurlijke reactie verschilde sowieso van de wijze waarop de burgemeesters van Alkmaar, Bergen en Schoorl reageerden na de bevingen van 1994. Terwijl de Noord-Hollandse bestuurders meteen de alarmklok luidden, opriepen de gaswinning tijdelijk dan wel permanent te stoppen, EZ om een schadefonds vroegen en spoedoverleg met betrokken instanties voerden, bleef dit alles in het Noorden achterwege. De autoriteiten opereerden daar 'uiterst terughoudend', zoals journalist Piter Bergstra van het *Nieuwsblad van het Noorden (NvhN)* vaststelde. Een ander 'frappant verschil' was volgens de journalist de grote aandacht van de landelijke pers voor de bevingen in Noord-Holland in verhouding tot die in het Noorden.³⁸ Dat verschil is inderdaad terug te zien: waar de bevingen in het Noorden voor het BOA-rapport relatief veel aandacht kregen van de landelijke pers, was in deze periode vooral sprake van beperkte, signalerende krantenberichten. Een ander verschil dat Bergstra en ook Van der Sluis signaleerden tussen Noord-Holland en het Noorden betrof de schadeafhandeling: terwijl het olie- en gasbedrijf Amoco in Noord-Holland ruimhartig uitkeerde, traineerde de NAM.³⁹

1.2 Voedingsbodem voor wantrouwen: 'undergroundlobby' en 'informatie-monopolie'

In het Noorden ontstond al in de jaren tachtig een netwerk van regionale actiegroepen en klokkenluiders, dat vooral in de regionale pers de nodige aandacht kreeg. Publiciteit was het 'enige wapen', aldus FNP'er Van der Baan.⁴⁰ Naast het signaleren van de negatieve gevolgen van gaswinning (bodemdaling en aardbevingen), uitten de klokkenluiders zich ook steeds kritischer over de gesloten houding van de NAM, de stilte van bestuurders en de afwijzende reactie van deskundigen. De klokkenluiders wezen op de grote belangen die op het spel stond en de onderlinge banden tussen de betrokken partijen. Zo ontstond een vertoog van wantrouwen tegenover de overheid, rijksinstellingen zoals het KNMI en de NAM zelf. In 1988 sprak Van der Sluis in Grouw op een door Van der Baan georganiseerde forumavond over een 'politiek van geheimhouding': de kaarten van ondergrondse breuksystemen waren geheim, berichtgeving was minimaal en *worstcasescenario's* kregen geen aandacht.⁴¹

Van der Sluis en Van der Baan richtten in 1989 samen met de Groningse agrariër Ceus Wolthuis de Noordelijke Overleggroep Bodemdaling en Bodemtrillingen (Willem Beton) op. Zij vonden een gesloten front van betrokken partijen, deskundigen en bestuurders tegenover zich.

Toen Van der Sluis naar aanleiding van zijn publicatie *Aardbevingen in Noord-Nederland* (1989)^v op een bijeenkomst van het Koninklijk Nederlands Geologisch Mijnbouwkundig Genootschap (KNGMG) sprak, heerste daar 'zo nu en dan een hilarische stemming'. Desondanks schetste Van der Sluis onverstaanbaar twee mogelijkheden: 'Je kunt het onderzoeken of je kunt je afsluiten voor de signalen van de bevolking'.⁴² De onmacht van burgers kwam ook tijdens de boekpresentatie zelf ter sprake: 'We kunnen niets bewijzen, zelfs niet dat wij niet gek waren op het moment dat we aardtrillingen voelden. Maar door het werk van Van der Sluis kunnen onze klachten nu niet meer zonder meer aan de kant geschoven worden.'⁴³

De conclusies van het BOA-rapport leidden tot nieuwe kritiek op de rol van experts. Dat de NAM 'economische motieven' had om elk verband in alle toonaarden te ontkennen, was te verklaren, maar het KNMI had volgens seismoloog Bernard Dost 'in het allereerste begin minder stellig moeten reageren'.⁴⁴ Daar sloot de Utrechtse geoloog Olaf Schuiling zich bij aan.⁴⁵ Schuiling en een handvol critici richtten in 1993 het Onafhankelijk Geologen Platform (OGP)^{vi} op, dat geen weerklank ondervond van officiële zijde.⁴⁶ Het OGP noemde de conclusie van het BOA-rapport dat in het 'ongunstigste geval' slechts een kleine kans op lichte schade bestond voorbarig, terwijl de voorspelling dat de kans op aardbevingen van 3.3 op de schaal van Richter 'verwaarloosbaar' klein was, al gauw achterhaald was. De 'pot van aardgasbaten' werd volgens het OGP bovendien voor van alles gebruikt, 'behalve voor onderzoek naar de problematiek die gepaard gaat met de aardgaswinning'.⁴⁷

Ook enkele journalisten schreven kritisch over het 'front van de gevestigde geologie' en de 'schizofrene' situatie waarbij de NAM als 'informatie monopolist' essentiële gegevens aanleverde voor onderzoek, beleid en toezicht.⁴⁸ Dat stelde ook een politica uit Emmen: 'de kennis is hun monopolie'.⁴⁹ Zowel het OGP als Van der Sluis uitte vanuit deze constatering kritiek op het onderzoek van het BOA en andere commissies die zich over ondergrondse kwesties bogen.⁵⁰ Niet 'onafhankelijke, open onderzoekshypotheses' maar 'beleidsverdediging' stond centraal.⁵¹ Als voorzitter van Willem Beton sprak Van der Sluis in 1996 over een 'undergroundlobby': een netwerk bestaande uit olie-, gas- en mijnbouwbedrijven dat invloed op de politiek uitoefende via sleutelfiguren op 'machtsknooppunten' bij EZ, SodM, RGD en het KNMI.⁵² In zijn boek *Dutch drowning system* (1997) beschreef Van der Sluis 'jarenlange misleiding door olie/gasmaatschappijen, de landelijke overheid en hun adviserende beleidsondersteunende en wetenschappelijke instanties'.⁵³ Stopzetting van de gaswinning streefde Van der Sluis niet na. Hij richtte zich op een goede schaderegeling die 'niet te krenterig' was en op de omkering van de bewijslast.⁵⁴

1.3 Burger tegenover NAM, experts en politiek

Toen na 1993 een reeks aardbevingen tot schademeldingen leidde, werden de getroffen geconfronteerd met de officiële stellingname dat door gaswinning geïnduceerde aardbevingen niet tot schade konden leiden. Deze houding zorgde in het Drentse Roswinkel tussen 1996 en 2000 en in Loppersum in 2003 voor onrust over veiligheid, onvrede over afhandeling van schade, machteloosheid en wantrouwen. Uitgangspunt was de regeling waarbij een door de NAM uitgekozen 'architectenbureau' de schadeclaims van burgers beoordeelde. Een voorstel van het OGP om een onafhankelijke rol te spelen, kwam in 1995 niet van de grond.⁵⁵ Druk vanuit de noordelijke provinciebesturen leidde dat jaar wel tot een kleine aanpassing: 'Net als tot nu toe blijft de NAM een bouw bureau van eigen keuze sturen om de schade te beoordelen [...] Nieuw is echter dat het bedrijf bereid is de helft van de kosten van een tegenonderzoek op zich te nemen.' De regionale pers reageerde hier hoopvol op. 'Een principiële stap vooruit', aldus het *NvhN*. 'Na

^v De aanbiedingsfolder van dit boek verstuurde Van der Sluis aan alle Drentse en Groningse Statenleden, gemeentes en alle Kamerleden.

^{vi} Bij de oprichting bestond het OGP uit zes leden: O. Schuiling, H. Roest, P. van der Gaag, H. Dronkert, L.M.U.J. van Straaten en F. van den Berg. In mei 1995 trad Roest terug omdat hij 'te weinig resultaat' zag en problemen met financiering van wetenschappelijk onderzoek door derde partijen ondervond zodra 'het woord Platform viel'.

jaren soebatten is er eindelijk een fatsoenlijke schaderegeling voor burgers,' meldde ook *Trouw*.⁵⁶ Dit herhaalde zich in 1997 en 2000, toen kleine veranderingen werden aangekondigd, maar de afhandeling van claims vervolgens moeizaam bleef verlopen. Volgens gedupeerden in Roswinkel was het nog altijd een 'lijdensweg', veroorzaakt door 'vertragen, vertragen, vertragen' vanuit de NAM.⁵⁷

NAM-woordvoerder Duut positioneerde zichzelf daarbij in een slachtofferrol. De 'zogenaamde' claims waren veelal vals, er zat 'mos' in scheuren en eisers waren 'querulanten', waarvoor de politiek bovendien gemakkelijk zwichtte: 'Het is om gek van te worden. Maar ach, met dat onrecht leren we na dertig jaar gaswinning zo langzamerhand leven.'⁵⁸ In 1997 kende de NAM een eerste claim vanwege aardbevingsschade toe, op basis van 'het voordeel van de twijfel'. De NAM wilde geen 'ongewenste precedentes scheppen' en sprak over een 'zuivere' omgang met burgers en 'rechtvaardig' beleid.⁵⁹ In februari 1997 trof een nieuwe aardbeving Roswinkel, met een kracht van 3,4 op de schaal van Richter, de zwaarste tot dan toe in het Noorden^{vii} en precies de maximale magnitude die volgens het KNMI mogelijk was. Vele schadeclaims volgden, waardoor de NAM een tweede bureau moest inschakelen. Het tweede bedrijf kende vervolgens veel meer claims toe, waarna de NAM zich gedwongen zag alle claims opnieuw te laten beoordelen door het meest 'bevingegezinde' bureau.⁶⁰ Het *NvhN* sprak over een 'keerpunt', daarbij refererend aan de Brent Spar-affaire die een mentaliteitsverandering bij moederbedrijf Shell teweeg had gebracht.⁶¹

Naar aanleiding van de zware beving van 1997 vond in Roswinkel een informatieavond plaats, waar het KNMI ondanks ruim 200 claims ontkende dat er schade kon ontstaan. De emoties liepen hoog op. Deskundigen van het KNMI en de NAM toonden vele 'tekeningen en grafieken', maar een wethouder laakte hun gebrek aan 'empathie'.⁶² Dit herhaalde zich in 2003 in Loppersum na een reeks van aardbevingen daar. Terwijl Groningers stoom afbliezen, spraken over 'emotionele schade, de slapeloze nachten' en er een diepe frustratie naar boven kwam, werden zij overladen met 'technische uiteenzettingen, grafieken en statistieken'. De NAM-woordvoerder sprak steeds over 'trillingen'. Geruststellingen en beloften van de NAM en de in 1999 opgerichte Technische Commissie Bodembeweging (TCBB) over schadevergoeding werden niet geloofd. Burgemeester Albert Rodenboog van Loppersum merkte 'dat er veel onrust bestaat onder de bevolking'.⁶³ Noord-Nederland was 'in rep er roer', hetgeen journalist Piter Bergstra deed terugdenken aan de 'taaie' strijd van de in 2000 overleden Van der Sluis.⁶⁴ Hoewel de journalist veel aandacht aan het bevingendossier besteedde, was de teneur in het *DvhN* niet onverdeeld negatief tegenover de NAM. Zo kwamen in het economiekatern vooral de zegeningen van gaswinning aan bod.^{viii} Ook schreef de krant in mei 2004 over een 'ruim vergoedingenbeleid' van de NAM. In zowel het *DvhN* als *NRC Handelsblad* verklaarde een schade-onderzoeker dat 'tachtig procent' van de schadeclaims ongefundeerd was en 'gebaseerd op emoties'.⁶⁵

Eerder had Hans Wijers (D66), minister van EZ in het eerste kabinet-Kok, na Kamervragen van PvdA en RPF de wijze waarop met claims werd omgegaan voldoende goedgeoordeeld en de mogelijkheid van 'cumulatieve schade' ontkend. Evenmin zag Wijers een rol weggelegd voor het OGP, want onafhankelijke kennis werd immers bij het KNMI opgebouwd. Wel werd de maximale magnitude van aardbevingen ten gevolge van gaswinning bijgesteld naar 3,8.⁶⁶ In Roswinkel richtten bewoners de Vereniging van Gedupeerden Olie- en Gaswinning (VGOG) op, waarna de discussie zich toespitste op de omkering van bewijslast in de nieuwe Mijnwet, die in 1998 in voorbereiding was. De drie noordelijke provincies pleitten net als de actiegroep Willem Beton, FNP en jurist J.M. van Dunné voor een situatie waarbij de NAM moest bewijzen dat schade *niet* door gaswinning veroorzaakt was. De VGOG bepleitte dit ook bij de nieuwe minister van EZ, Annemarie Jorritsma (VVD). Een Kamermeerderheid leek voor te zijn. Het CDA twijfelde nog, de VVD wilde de bewijslast laten zoals die was. EZ en de NAM waren echter fel tegen wijziging.⁶⁷ Jorritsma zegde toe het wetsontwerp van haar voorganger Wijers

^{vii} Ter illustratie: De aardbeving bij Roermond op 13 april 1992 had een kracht van 5,8 op de schaal van Richter.

^{viii} Dit kwam vooral naar voren uit de artikelen van Henk Wollerich, die ook meeschreef aan *Onzichtbaar goud. De betekenis van 50 jaar aardgas voor Nederland* (Groningen 2009), verschenen in opdracht van GasTerra in de serie 'De wereld van aardgas'.

tegen het licht te houden en 'de belangen van alle betrokkenen' nogmaals zorgvuldig tegen elkaar af te wegen.⁶⁸

Vanwege de 'onrust in de samenleving' en de vele vragen in de Tweede Kamer vroeg de minister advies van de TCBB, waarna de taken van deze commissie in het najaar werden uitgebreid tot het beoordelen van claims van burgers die vastliepen bij de NAM. Deze stap kon rekenen op 'brede steun' in de Kamercommissie en de minister besloot niet te wachten op invoering van de nieuwe Mijnwet. Overigens bleef het reguliere deel van het schadetraject in de nieuwe procedure onveranderd.⁶⁹ In deze periode kreeg Jorritsma van het *NvhN* een rapportcijfer 6, waarbij niet aan de mijnbouwproblematiek werd gerefereerd maar alleen aan haar bijdrage aan deregulering, marktwerking en economische groei.⁷⁰ Het liet zien dat de onrust lokaal was en verre van dominant in berichtgeving en oordeelsvorming. De VGOG was kritisch: 'we blijven gewoon in de oude situatie zitten'.⁷¹ Bij schadeafhandeling bleef de NAM 'vertragen, vertragen, vertragen' en in arren moede schikten veel burgers.⁷² Toch ging een Kamermeerderheid in maart 2002 vanwege de nieuwe regeling overstag: de omkering van bewijslast was nu 'absoluut overbodig', aldus D66, dat geen steun gaf aan een daartoe strekkend amendement van Kamerlid Tineke Witteveen (PvdA). Volgens Witteveen moest de regeling beter, 'zeker gelet op de mening van de mensen die het aangaat'. Ze zag omkering van bewijslast als 'sluitstuk van de rechtsbescherming van de burger' die zich ten opzichte van mijnbouwbedrijven 'in een volstrekt ongelijkwaardige positie' bevond waar het ging om de bewijsvoering over de geleden schade. Minister Jorritsma ontraadde het voorstel van Witteveen 'krachtig' en zette niet de burgers maar de bedrijven centraal: de negatieve bewijsplicht waarmee zij opgezadeld zouden worden viel 'nauwelijks te leveren'.⁷³ Later zou blijken dat de TCBB tot 2014 nauwelijks schadeclaims toekende.⁷⁴

1.4 Het kabinet keert zich af: Groningen moet het zelf gaan doen

De reeks aardbevingen in Groningen in 2003 viel samen met een ommekeer in het regionaal economisch beleid. Nadat eind 2003 afscheid werd genomen van de 'Noordenkorting' voor klein- en grootverbruikers, kondigde het kabinet-Balkenende II medio 2004 de beëindiging van de Langmansteun aan. Daarmee was – vanuit Gronings perspectief – 'de strijd om de gasbaten' weer terug bij af.⁷⁵ Daar kwam een (dreigende) beperking van het Waddenfonds, ingesteld ter compensatie van gaswinning op de Waddenzee, overheen.⁷⁶ Het Noorden werd 'belazerd', aldus Geert Wolters, PvdA-wethouder in Noordenveld.⁷⁷ In een 'ruzieachtig welles-nietes sfeertje' stond het vertoog van regionale achterstelling lijnrecht tegenover een discours van macro-economisch beleid, de Nederlandse concurrentiepositie en kansen voor de regio, waarbij Groningen zich niet moest verliezen in 'zielighedsdenken'. Zo vond de Groningse gedeputeerde J. Boertjens (VVD) dat de Groningers niet meteen moesten 'gaan janken' na vervelend nieuws.⁷⁸

Dat geluid was in het Noorden lange tijd ondergeschikt, maar wel hoorbaar, vooral binnen de VVD en in het bedrijfsleven. Daartegenover stond het discours van achterstelling, dat in de jaren zeventig en tachtig naar voren was gebracht door Fré Meis en later onder de aandacht werd gebracht door actiegroepen als Willem Beton en Fryske Aksje (FRA), die aandrongen op meer financieel voordeel voor het Noorden. Dit deden ook regionale partijen als de FNP en de Groningse splinters Nieuw Forum (1997), De Groningers (1998), de Onafhankelijke Politieke Partij Groningen (OPPG, 1999) en de Partij voor het Noorden (PvhN, 2002). Herhaaldelijk pleitten ook bestuurders voor een 'vindplaatsvoordeel'.^{ix} Het regionaal economisch beleid kreeg in deze periode landelijk minder aandacht.⁷⁹

Onder invloed van de verminderde economische steun aan de regio was vanaf 1984 het vertoog van regionale achterstelling vrij dominant, wat geaccentueerd werd doordat het Groningse bruto regionaal product vanwege de gaswinning in deze periode zo hoog scoorde dat het Noorden niet in aanmerking kwam voor Europese steun.⁸⁰ Het discours van achterstelling

^{ix} Zoals de Groningse commissaris van de koningin Henk Vonhoff (VVD) in 1984, de Drentse Staten in 1985, de Groninger Staten en de Groningse burgemeester Hans Ouwerkerk (PvdA) in 1993 en de drie noordelijke provincies samen in 1994 tijdens de kabinetsformatie.

kreeg de wind in de zeilen toen de commissie-Langman in 1997 op aandringen van de Kamer rapporteerde over de positie van Noord-Nederland. Puntig schreef de commissievoorzitter, voormalig minister van Economische Zaken (1971-1973) en bankier Harry Langman, dat het 'opmerkelijk is dat de "motor van onze nationale welvaart", de Randstad, kennelijk onvoldoende toegevoegde waarde voor de overheid genereert om de investeringen aldaar te financieren,' en dat Betuwelijn en Maasvlakte met aardgasbaten uit het Fonds Economische Structuurversterking (FES) werden betaald. Dit in 1995 ingestelde fonds was bedoeld om 'ondergronds' kapitaal in 'bovengronds' kapitaal om te zetten, aldus minister Wijers. Zoveel mogelijk gas moest zo snel mogelijk opgepompt worden. 'De contante waarde van binnenlands verbruik op een later tijdstip (na het jaar 2030) is immers lager dan die van export in de komende jaren.' De minister verlangde dan ook meteen de exportcontracten, waarna *NRC Handelsblad* schreef over Nederlandse 'exportdrang', passend binnen het dominante discours van macro-economische voordelen van gaswinning.⁸¹ Dezelfde argumentatie kwam ook in het debat over gaswinning in het Waddengebied naar voren, waarnaar in deze periode veel meer politieke aandacht uitging dan naar de aardbevingsproblematiek. In het debat over wel of niet winnen van Waddengas werd – net als bij de discussie over het wel of niet aanleggen van de ondergrondse gasopslag bij Langelo – ook het argument van leveringszekerheid in koude winters gebruikt.⁸² Overigens stroomden de aardgasbaten in deze jaren niet alleen naar het FES; zij werden in de jaren tachtig en negentig ook gebruikt om de overheidsschuld te verminderen. Uit het fonds vloeide echter nauwelijks geld voor 'bovengronds kapitaal' naar het Noorden.⁸³ Als de noordelijke provincies om middelen vroegen, schreef Langman in 1997, 'constateren Haagse politici dat het Noorden nu eens op moet houden de hand op te houden'.⁸⁴ Het rapport van Langman inspireerde tot een nieuw regionaal stimuleringsbeleid dat vorm kreeg in *Kompas voor het Noorden* (1999).⁸⁵

In 2004 nam staatssecretaris Karien van Gennip (CDA) met de nota *Pieken in de Delta* weer afstand van het Langmanbeleid.⁸⁶ Het kabinet-Balkenende II koos ervoor om sterke regio's en rendabele sectoren te steunen. 'De regio's moeten het nu zelf doen,' verklaarde Van Gennip. 'We moeten ons niet langer met achterstanden bezighouden, maar met kansen.' Als het goed ging met de Randstad, zou het Noorden ook profiteren.⁸⁷ Groningen was een hele gewone regio, vond ook VROM-minister Sybilla Dekker (VVD): 'de wegen zijn toch prima?'. Dat het Noorden recht zou hebben op een groter deel van de aardgasbaten wees ze krachtig van de hand. 'Dat is een merkwaardige redering. De aardgasbaten zijn duidelijk een nationaal belang. Dat is van te voren ook zo afgesproken.'⁸⁸ Het kabinetsbesluit leidde tot flink verzet in het Noorden, met op 1 september 2004 een protestmeeting in Martiniplaza en op 15 september een bezoek van 150 'boze' Noordelijke bestuurders aan de Kamercommissie van EZ, waar zij de behandeling van de nota van Van Gennip bijwoonden en een petitie overhandigden.⁸⁹ 'Beschaafd' protest, aldus de *Leeuwarder Courant*. 'Ze zijn bang op gevoelige tenen in Den Haag te trappen en voor nog meer schade te zorgen, als dat al mogelijk is.'⁹⁰ Uiteindelijk wilde een Kamermeerderheid van VVD, CDA en D66 dat er toch meer geld naar het Noorden ging, maar alleen voor vernieuwende industriële activiteiten zoals Energy Valley, hetgeen paste bij de door EZ ingeslagen weg. Het *Dagblad van het Noorden* (*DvhN*) sprak van een 'wisseltruc'.⁹¹

1.5 Een nieuwe tijdgeest: gewenning en grote ambities

Na de aardbevingen van 2003 keerde de rust rond Loppersum in 2004 terug. De vaststelling door het SodM dat het aantal aardbevingen in Noord-Nederland meer dan verdubbelde, leidde niet tot nieuwe onrust.⁹² Deskundigen noemden de reeks bevingen van een jaar eerder 'toeval'. Het KNMI was zelfs tevreden: 'ze maken de statistieken weer kloppend'.⁹³ Vanaf dit moment leek een vorm van gewenning te ontstaan. Er verscheen een brochure met uitleg over de schadeprocedure. Steeds dominanter werden de economische en geopolitieke vertogen. Met de Derde Energienota (1995) van het eerste kabinet-Kok waren marktwerking en liberalisering doelstellingen van het elektriciteits- en gasbeleid geworden. Het kabinet begon zich op 'grotere ambities' te richten: als 'handelaar' moest de Gasunie uitgroeien tot spil van een geliberaliseerde Europese energiemarkt. Een 'strategisch contract' tussen Gasunie en de Russische aardgasgigant

Gazprom volgde in 1997.⁹⁴ Dit alles moest ook aan Groningen kansen bieden als toekomstige 'hub' van kennis over energie en gaswinning. De eerste samenwerking tussen Gasunie, Gazprom en de Rijksuniversiteit Groningen startte in 2002. In 2003 werd het concept 'Energy Valley' gelanceerd, waarmee Noord-Nederland moest uitgroeien tot 'een strategische schakel op de internationale energiemarkt'.⁹⁵ Al gauw was er 'geen bijeenkomst in het Noorden of die twee woorden vallen'.⁹⁶ Het motto was: 'Energy Valley leeft'.⁹⁷ Voor veiligheid, de risico's van gaswinning en de burger was in dit nieuwe, al snel dominante vertoog van economische en internationale kansen geen plaats.

2.

2005-2012: De tijdelijke dominantie van het macro-economisch discours en het discours van duurzaamheid

Door Jan Willem Brouwer

Twee grote projecten domineerden in de jaren 2005-2012 het politiek-maatschappelijk debat over energie: de ‘gasrotonde’ en ‘Energy Valley’. Die twee zorgden ervoor dat het macro-economisch discours en het discours van duurzaamheid in deze jaren dominant waren.^x Zorgen over de veiligheid en de achterstelling van het Noorden speelden wel een rol, maar op de achtergrond.

Over ‘Energy Valley’ in de volgende paragraaf meer. Nu eerst de koerswijziging in het nationale energiebeleid: de gasrotonde.

2.1 Groningen als gasrotonde

De ambities rondom de liberalisering en internationalisering van de gasmarkt mondden in 2005 uit in het plan om van Nederland een ‘gasrotonde’ te maken. In die periode werd duidelijk dat de Groningse gasvoorraad eindig was; de verwachting was dat Nederland vanaf 2025 meer gas zou importeren dan exporteren. Het was daarom tijd de koers te verleggen. Nederland moest een internationaal knooppunt worden van de infrastructuur voor de tijdelijke opslag en doorvoer van gas, voornamelijk uit Rusland en Noorwegen. Met die doorvoer en opslag, met de kennisontwikkeling op basis van de aanwezige hoogwaardige infrastructuur en met verbindingen met de Europese gasmarkten kon veel geld worden verdiend.⁹⁸

In mei 2005 ontvouwde minister van Economische Zaken Laurens Jan Brinkhorst (D66) in een brief aan de Tweede Kamer voor het eerst de ambitie om van Nederland een ‘gasrotonde’ te maken ‘ten behoeve van de Noordwest Europese markt’.⁹⁹ In juni 2008 omschreef zijn opvolger Maria van der Hoeven (CDA) het project als ‘een icoon’ van het Nederlandse energiebeleid (‘een internationale *hub*, vergelijkbaar met de haven van Rotterdam en luchthaven Schiphol’).¹⁰⁰

Rusland – met zijn gigantische gasreserves waarvan Europa in de 21ste eeuw voor een groot deel van afhankelijk zou blijven – speelde een belangrijke rol in de nieuwe strategie. De betrekkingen tussen de Gasunie en Gazprom dateerden al van het begin van de jaren 1990. In 2001 stroomde het eerste Russische gas Nederland binnen.¹⁰¹ Na het gasconflict tussen Rusland en Oekraïne, begin 2006, werden de geopolitieke aspecten van deze relatie duidelijk. De wederzijdse belangen waren echter te groot om tot problemen te kunnen leiden, aldus de Gasunie in januari 2006. Rusland gold immers als een betrouwbare leverancier. Bovendien was de angst groot dat er andere kapers op de kust waren in de internationale gasmarkt.¹⁰²

Een belangrijke stap in de ontwikkeling van de gasrotonde werd in november 2007 gezet toen de Gasunie, samen met Gazprom en twee Duitse partijen, lid werd van het consortium ‘Nord Stream’. Het betrof een wederzijdse deelneming in de aan te leggen gaspijpleiding door de Baltische Zee en in de pijplijn Balgzand-Bacton die Nederland zou verbinden met het Verenigd Koninkrijk. ‘Dit is een belangrijke overeenkomst omdat er een groeiende Europese vraag naar

^x Een opmerking vooraf over de mediaberichtgeving in 2005-2012. Uiteraard berichtten de Noordelijke media in deze periode meer en vaker over de (problemen rond) gaswinning dan de nationale pers, maar inhoudelijk lijkt er geen verschil te zijn geweest. Zowel de regionale als de nationale dagbladen schonken aandacht aan de hoofdthema’s: de ommezwaai in het energiebeleid (de gasrotonde); het Energy Valley-project; de toenemende bevingen (met een piek in 2006-Westeremden/Loppersum en in 2012-Huizinge) – inclusief het beeld dat die bevingen er nu eenmaal bij hoorden; de groeiende onvrede over de schade-afhandeling door de NAM en (pas vanaf begin 2013) de omslag naar de risico’s van de bevingen. Opvallend was bijvoorbeeld de eenheid van toon en inhoud in de artikelenserie van *NRC Handelsblad* in juni 2009 over vijftig jaar gaswinning en het themanummer dat het *DvhN* hieraan wijdde in mei 2009.

gas is en dit extra volume in belangrijke mate uit Rusland afkomstig zal zijn', aldus minister-president Jan Peter Balkenende (CDA) in een brief aan de Kamer. Balkenende was in Moskou samen met president Vladimir Poetin aanwezig geweest bij de ondertekening van de overeenkomst. Met deze verbintenis versterkte Nederland 'onze functie als gas-rotonde voor Noord-West Europa'.¹⁰³

De gasrotonde-ambitie had de steun van het parlement. In oktober 2008 nam de Tweede Kamer de motie-Ten Hoopen (CDA) aan die het kabinet ('nu ook andere landen op deze positie azen') opriep 'stevige maatregelen' te nemen om uit te groeien tot gasrotonde, 'zodat die de bijdragen van de gaswinning aan ons bnp en werkgelegenheid kan overnemen'. Een interessante kanttekening was dat Nederland volgens de Kamer eenzijdig afhankelijk dreigde te worden van Russisch gas. De motie-Ten Hoopen drong er daarom ook op aan dat het kabinet zich minder op het Russische gasbedrijf Gazprom en meer op andere landen moest richten.¹⁰⁴

In november 2011 werd de eerste van de twee Nord Stream gasleidingen in gebruik gesteld, in aanwezigheid van minister-president Mark Rutte (VVD), de Duitse bondskanselier Angela Merkel en de Russische president Dmitri Medvedev.

Intussen profiteerde ook het Groninger Museum. Om de nauwe banden met Gazprom te vieren, faciliteerde de Gasunie in de jaren 2001-2005 enkele drukbezochte tentoonstellingen van Russische kunst. Daarvan was de expositie van schilderijen van Ilja Repin ('de Russische Rembrandt') in 2001 het spectaculairst.¹⁰⁵

2.2 Energy Valley: gouden tijden op komst

In januari 2003 werd een tweede ambitieus project onthuld: 'Energy Valley'. In dit project werkten de provincies Groningen, Friesland en Drenthe samen met onder meer kennisinstellingen (zoals de Rijksuniversiteit Groningen) en bedrijfsleven (Gasunie en de NAM). Doel was om van Noord-Nederland een 'Energy Valley' te maken: een centrum van (groene) energie-industrie en onderzoek en een schakel in de internationale energiemarkt.¹⁰⁶

'Energy Valley' was tot in de eerste helft van de jaren 2010 actueel. Het project combineerde het macro-economische discours van de regionale economische ontwikkeling nadrukkelijk met het discours van energietransitie en duurzaamheid. Voorop stond daarbij de gedachte dat het Groningse gas nog geruime tijd als 'brug' – als transitiebrandstof – zou dienen, als waarborg in de overgang naar schonere energiebronnen. De NAM meende hierin een grote rol te kunnen spelen.

Begin 2006 liet minister Brinkhorst weten dat de milieuvriendelijke energieprojecten in het Noorden konden rekenen op miljoenensteun.¹⁰⁷ Meer dan tien jaar zou het Energy Valley grootse innovatieve plannen genereren op energiegebied. Al in 2004 rapporteerde het *DvhN* dat er 'geen bijeenkomst in het Noorden [kan zijn] of die twee woorden vallen'.¹⁰⁸ Grootse plannen voor de ontwikkeling van groen gas, van windturbines en van duurzame energiestations. De Rijksuniversiteit Groningen creëerde een aantal instituten (waaronder een 'Energy Academy'), leerstoelen en samenwerkingsverbanden. En het stadion van FC Groningen was op weg 'het meest duurzame stadion van Europa' te worden. De regionale pers was vol lof over het project. 'Er komen nieuwe gouden tijden aan', voorspelde in juli 2012 het *DvhN*.¹⁰⁹

Energy Valley werd gesteund in Den Haag. In november 2004 werd – met vrijwel Kamerbrede steun – de motie-Atsma (CDA) aangenomen waarin werd gevraagd het project 'hoge prioriteit' te geven.¹¹⁰ In oktober 2010 werd het project in de paragraaf over economische ontwikkeling in het regeerakkoord van het kabinet-Rutte I (VVD-CDA) in één adem genoemd met onder meer de Zuidas in Amsterdam, Schiphol en de haven van Rotterdam.

2.3 Groningse achterstelling

Het discours van de regionale achterstelling bleef ook in de jaren 2005-2012 op de achtergrond aanwezig. Het Noorden stelde zich feller te weer. Dat bleek voor het eerst in mei 2006 bij een grote demonstratie van de noordelijke provincies in Den Haag tegen het besluit van het kabinet om het plan voor de aanleg van een 'Zuiderzeelijn', een snelle treinverbinding tussen het

Noorden en de Randstad, te schrappen. Waarschijnlijk was dat de eerste keer dat Groningers in grote getale naar Den Haag kwamen om hun zaak te bepleiten. Het protest was overigens tevergeefs. De Tweede Kamer ging in november 2007 akkoord met het kabinetsbesluit.

Het gevoel een 'wingewest' te zijn, was niet altijd louter op de gaswinning terug te voeren, maar dat verband was vaak niet ver weg. In juni 2006 bleek uit een onderzoek naar besteding van de aardgasbaten (uitgevoerd in opdracht van Groningen, Friesland en Drenthe), dat slechts 1 procent daarvan binnen de drie Noordelijke provincies werd besteed; 88 procent ging naar de Randstad.¹¹¹

De regionale overheid was tot dan toe altijd terughoudend geweest met de eis dat Groningen zijn deel moest krijgen uit de aardgasbaten.^{xi} Dit taboe verdween langzaam onder druk van de economische crisis vanaf 2008, waarbij met name de oplopende werkloosheid en koopkrachtdaling in het Noorden een rol speelde (de term 'krimpregio' kwam in deze tijd op). In februari 2011 eiste een delegatie van de drie noordelijke provincies in Den Haag meer geld (100 miljoen) uit de aardgasbaten, om te voorkomen dat kansrijke economische projecten in Noord-Nederland werden vertraagd of zelfs werden afgebroken door de afbouw van de Haagse bijdrage aan het regionaal economisch beleid.¹¹² De delegatie kreeg nul op rekest – maar een precedent was intussen wel geschapen. Terecht stelde het *DvhN* vast dat de verwijzing naar de gaswinsten in het verzoek om economische steun opmerkelijk was. De krant verwees naar de eisen van Teun Jan Zanen, de voorman van de Partij voor het Noorden (PvvhN): 'Maar de verwijzing naar de gaswinsten [...] geeft Teun Jan Zanen het recht heel hard te grijnzen.'¹¹³

2.4 Veiligheid: aardchokken worden 'gewoontjes'

Intussen speelde ook het discours van veiligheid in de regio een rol, vooral na de beving in Loppersum/Westeremden op 8 augustus 2006 – die had een zwaarte van 3,5 op de schaal van Richter en was daarmee de zwaarste beving tot dan toe. In opdracht van de provincie Groningen startten TNO en Deltares een onderzoek naar de risico's van gebouwschade door de gaswinning. Dit onderzoek zou pas in oktober 2011 gereed zijn.

Voorlopig werd 'veiligheid' niet als groot probleem gezien. De houding was dominant dat de aardbevingen weliswaar in aantal en hevigheid toenamen maar dat dat op de koop moest worden toegenomen. De gasvelden in het Noorden waren volgens TNO en KNMI nu eenmaal gevoelig voor aardchokken.¹¹⁴ Het aantal aardbevingen in Noord-Nederland als gevolg van de gaswinning zou de komende jaren fors toenemen. Volgens de onderzoekers konden bevingen ten gevolge van de gaswinning echter niet zwaarder zijn dan 3,9 op de schaal van Richter.¹¹⁵ Ook de bodemdaling verliep 'volgens verwachting', aldus de NAM in 2006.¹¹⁶ Intussen bleven de schademeldingen beperkt en leek de NAM de gegarandeerde, snelle schadeafhandeling inderdaad waar te maken – al gebeurde dat nogal traag. Zowel in de regionale als in de nationale pers werd in deze periode een positief beeld geschetst van de schadeafhandeling.

Al met al leken de aardbevingen onderdeel van het dagelijks leven te zijn geworden. Zo berichtte het *DvhN* naar aanleiding van een forse beving in Loppersum in oktober 2008 onder de kop: 'Aardchokken worden gewoontjes': 'Paniek in de tent? Welnee. Aardbevingen beginnen er bij te horen op het Groninger platteland rond Loppersum.' Burgemeester Albert Rodenboog van Loppersum verzuchtte: 'Als we het zouden kunnen stoppen, zouden we het doen. Maar ja, er wordt nou eenmaal gas gewonnen'.¹¹⁷

Overigens was in de periode 2005-2012, zowel regionaal als nationaal, wel degelijk aandacht voor veiligheidsaspecten. Die betrof echter (ondanks de aardbevingen) *niet* de risico's van de gaswinning in Groningen. Het ging vooral om de gevolgen van gasboringen in de Waddenzee of van de ondergrondse opslag van gas, kernafval of CO₂. Zo debatteerde de Tweede Kamer in 2010 twee dagen over plannen voor stikstof-opslag in Barendrecht.

^{xi} Zo wees de Groningse commissaris van de koningin Hans Alders in 2002 de eis van PvvhN-voorman Teun Jan Zanen dat Groningen een kwart van de aardgasbaten moest opeisen ferm van de hand: 'Regio's waar dit soort bedrijvigheid niet is, staan dan met lege handen. [...] Bovendien profiteren wij hier toch ook van de haven van Rotterdam.' Zie: 'Alders wil aardgasbaten niet opeisen', *DvhN*, 2 dec. 2002.

2.5 Feestelijke viering van vijftig jaar Groningen gasveld

Al met al speelde het veiligheidsdiscours in de Groningse regio in deze periode dus geen grote rol. Dat verklaart dat in juni 2009 de viering van 'Vijftig jaar Groningen gasveld' tamelijk vrolijk verliep. Op 29 mei 2009 publiceerde het *DvhN* een speciale bijlage: '50 jaar aardgas'. De teneur was positief: het Groningenveld was 'van enorme betekenis' geweest voor de Nederlandse economie ('de hoofdprijs in de energieloterij'). Het grootste nadeel: het gas raakt op. Maar het zou voorlopig (nog wel vijftig jaar, zo werd verwacht) de 'springplank naar de toekomst' zijn. Want het gas zou ook tijdens de – vanwege de opwarming van de aarde noodzakelijke – energietransitie een belangrijke rol spelen, zowel in de gasrotonde als in Energy Valley. Eén artikel behandelde de 'bodemdaling en aardtrillingen'. Daarbij viel de naam van de in 2000 overleden klokkenluider Meent van der Sluis, maar werd ook uitgelegd dat de NAM aan schadevergoeding deed: sinds 1997 klopten 814 gedupeerden aan bij de NAM (de helft daarvan na de aardbeving van 2006 bij Loppersum/Westeremden), daarvan waren 614 toegewezen en was er 820.000 euro uitgekeerd aan schadevergoedingen.¹¹⁸

Hoogtepunt van de herdenking was de onthulling door koningin Beatrix van 'Het Gasmolecule', een acht meter hoog beeld in de middenberm van de A7 ter hoogte van Slochteren. Het was een cadeau van de NAM, Gasunie en Gastera. De sculptuur stond al gauw bekend als 'de ballen van de NAM'.¹¹⁹

Alleen de Partij voor het Noorden liet weten de festiviteiten te betreuren. Want, zo merkte Teun Jan Zanen op: 'De vele miljarden aardgasopbrengsten zijn [...] met name in de Randstad uitgegeven. Het Noorden resteert alleen landschapsvervuilende boorinstallaties, bodemdalingen, af en toe een aardbeving en loze beloften van diverse kabinetten.'¹²⁰

2.6 Groningers gaan zich organiseren

Ook al bleef de onrust beperkt, toch waren er tekenen dat de bezorgdheid onder de bewoners toenam, vooral na de beving in Loppersum/Westeremden in augustus 2006. Een eerste signaal was in november 2006 de brief van de Vereniging Groninger Dorpen aan de provincie over de zorgen onder de bevolking over de zwaarder wordende bevingen.¹²¹ In de pers kwam hierover niet meer naar buiten dan dat de Vereniging gepleit had voor 'een apart loket voor vragen over aardshokken'.¹²²

Een tweede signaal was in november 2009 de oprichting van de Groninger Bodem Beweging (GBB), een vereniging van en voor de bewoners die schade ondervonden van de gaswinning. De GBB werd opgericht door leden van de zogenoemde 'klankbordgroep' die mocht meedenken met het onderzoek van Deltares naar de beving bij Loppersum. Toen dat onderzoek veel langer dan voorzien op zich liet wachten, organiseerden zij zich apart. De GBB kende een bescheiden start met een tweetal vergaderingen (in oktober 2010 en april 2011) en een klein ledental (130 eind 2010).¹²³ Aanvankelijk hamerde de GBB vooral op een snellere schadeafhandeling en een betere voorlichting over de bevingen. Ook uitte de beweging zorgen over de verzekeringen van de NAM dat de bevingen niet erger zouden worden.^{xii}

De GBB zou pas definitief 'doorbreken' na de beving in Huizinge. Toch manifesteerde zij zich al nadrukkelijk na de publicatie van het Deltares-onderzoeksrapport 'Gebouwschade Loppersum' in oktober 2011.¹²⁴ In de lokale pers was sprake van een 'verslag' dat de beweging in maart 2012 zou hebben gepubliceerd over dat rapport. Daarin werd onder meer aangedrongen op nader onderzoek naar de toenemende zwaarte van de – steeds vaker voorkomende – bevingen. Opvallend genoeg leek de GBB op dat moment de gaswinning zelf niet in twijfel te trekken: 'dat er in ons gebied aardgas wordt gewonnen is mooi voor ons allemaal en

^{xii} In mei 2011 wijdde het *DvhN* voor het eerst een groot artikel aan de GBB. Kenmerkend voor de omgang met het veiligheidsprobleem in deze periode was dat het stuk eindigde met de geruststellende verzekering van de NAM dat er tot dan toe 965 claims waren ingediend en er in ongeveer 730 gevallen was uitgekeerd. 'Breukvlak Groningen', *DvhN*, 28 mei 2011.

geen probleem, maar minder leuk is dat de gaswinning schade aan woningen veroorzaakt'.¹²⁵
Voorlopig was er vooral onvrede over de stroperige afwikkeling van de schades en ongeloof over de sussende beweringen dat de bevingen niet zwaarder zouden worden. Dat zou pas veranderen na de beving in Huizinge op 16 augustus 2012.

3.

2012-2017: Na Huizinge: naar een nieuw evenwicht tussen gaswinning en veiligheid voor Groningen

Door Lennert Savenije

De ambtsperiode van Henk Kamp als minister van Economische Zaken in het kabinet-Rutte II (2012-2017) stond voor een belangrijk deel in het teken van de gaswinning. Terwijl er bij zijn aantreden in november 2012 werd gedacht dat Kamp zich als ervaren minister weleens zou kunnen gaan ‘vervelen’ op het departement, had het dossier van de gaswinning in Groningen vanaf januari 2013 aanhoudend zijn aandacht.¹²⁶ De katalysator van deze ontwikkeling was de aardbeving bij Huizinge op 16 augustus 2012 en de kritische rapportage van het Staatstoezicht op de Mijnen (SodM) over het risico op zwaardere aardbevingen, die in januari 2013 aan de ministerraad werd voorgelegd.¹²⁷

In aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 12 september 2012 en tijdens de formatie van het kabinet-Rutte II – waaraan Kamp als verkenner en informateur een bijdrage leverde – was de aardbevingsproblematiek geen thema.¹²⁸ De ‘zware schok’ bij Huizinge – 3,6 op de schaal van Richter, tot dan de zwaarste in Groningen – zorgde ook in de media aanvankelijk niet voor een omslag.^{xiii} Van de landelijke dagbladen bracht slechts *de Volkskrant* een reportage uit het bevingsgebied, waarin onder meer burgemeester Albert Rodenboog (CDA) van de gemeente Loppersum aan het woord kwam: ‘Mensen zeggen hier: zo’n aardbeving als donderdag hebben wij nog nooit meegemaakt’.¹²⁹ Toch benadrukte het KNMI dat een maximum van 3,9 op de schaal van Richter het maximum was.¹³⁰

In *de Volkskrant* en het *DvhN* werd bovenal frustratie geuit over de bureaucratische wijze waarop de schade moest worden verhaald op de NAM.¹³¹ Namens de Groninger Bodem Beweging riep voorzitter Jelle van der Knoop op om een ‘vuist tegen NAM en overheid’ te maken, vanwege hun verantwoordelijkheid voor de gaswinning en de schade die daaruit voortvloeide.¹³² Op 5 september organiseerde de GBB een bewonersbijeenkomst in aanwezigheid van media, lokale en provinciale politici en vertegenwoordigers van de NAM en het KNMI. ‘Bezorgdheid en angst’ en ‘frustraties door de slechte ervaringen met de NAM’ werden daar gedeeld.¹³³ ‘De bevolking die op het gas woont, vreest de bevingen steeds meer’, had het *DvhN* al enkele dagen daarvoor geconstateerd.¹³⁴

En niet zonder reden, zo bleek. De officiële publicatie van het rapport van het SodM, op 22 januari 2013, was een belangrijke gebeurtenis in de geschiedenis van de gaswinning. De scherpe conclusie van het rapport veroorzaakte een kentering. De inschatting dat de kracht van de aardbevingen hoger zou kunnen uitvallen dan 3,9 – wat jarenlang was gezien als de bovengrens – tot mogelijk 5,0 op de schaal van Richter, zette de ontwikkeling in gang die zou leiden tot het terugbrengen van de gaswinning in het Groningenveld.

De politiek-maatschappelijke discussie over hoe er ‘na Huizinge’ met de gaswinning in Groningen moest worden omgegaan, draaide gedurende het ministerschap van Kamp enerzijds om het zoeken naar een manier om zo veilig mogelijk gas te blijven winnen in Groningen en anderzijds om het erkennen en zoveel mogelijk oplossen van de gevolgen daarvan. Terwijl aan de kant van de autoriteiten – door middel van veel nieuw onderzoek en de oprichting van nieuwe organisaties – werd geprobeerd om de problematiek in kaart te brengen, het vertrouwen van de Groningers te herstellen en de veiligheid te garanderen (zonder af te doen aan het economisch belang van de gaswinning), nam het wantrouwen van de bewoners toe omdat de schadeafhandeling lang duurde, de procedure niet transparant was en de tegemoetkoming te

^{xiii} De vraag dringt zich achteraf op waarom er relatief weinig aandacht uitging naar de beving bij Huizinge. Mogelijk speelde mee dat de beving midden in de zomer – en het zomerreces – plaatsvond, en niet lang na een grote aardbevingsramp in Iran op 11 augustus. De ernst van de hogere magnitude werd op basis van de berichtgeving ook nog niet ervaren als een trendbreuk. Een goed overzicht geeft: ‘De grote klap’ van Henk Blanken en Jantina Russchen in *DvhN*, 11 jan. 2014.

beperkt. De gaswinning en de afhankelijkheid daarvan hadden een complexe praktijk gecreëerd die niet zomaar viel te veranderen zolang stoppen met de gaswinning niet werd overwogen.

In het politiek-maatschappelijke debat in de periode 2012-2017 drong het vertoog van veiligheid en schade op den duur dat van economie en gasbaten naar de achtergrond. Dit gebeurde niet alleen vanwege de aardbevingen zelf, maar ook omdat toezichthouders en experts, al dan niet op verzoek van autoriteiten, constateerden dat voortzetting van de gaswinning voor zwaardere bevingen in de toekomst zou gaan zorgen. Het kabinet kwam op basis van deze adviezen tot besluiten over de gaswinning waarin nog sterk het vertoog van leveringszekerheid doorklonk. Een vermindering van de gaswinning en daarmee terugval in gasbaten werd omwille van de veiligheid doorgezet, maar het uitgangspunt van het kabinet was dat de leveringszekerheid voor binnen- en buitenland in principe niet in gevaar mocht komen. De gaswinningsbesluiten werden daarop in eerste instantie afgestemd.

Er werd parallel aan het verminderen van de gaswinning in het Groningenveld gekeken naar andere winningsmogelijkheden en het importeren van gas. De noodzaak daarvan werd in het kader van milieu en duurzaamheid en in geopolitiek perspectief wel ter discussie gesteld, met de energietransitie en de kritiek op de internationale politiek van Rusland als belangrijkste drijfveren.

Behalve door de gaswinning stapsgewijs te verminderen en het zoeken naar alternatieven, kenmerkte de periode 2012-2017 zich ook door het financieel en organisatorisch stimuleren van het versterkingswerk omwille van de veiligheid en het tegemoetkomen van Groningen vanwege de gevolgen van de schadeproblematiek. Zowel in de Kamer, de regionale politiek als in landelijke en regionale dagbladen werd het vertoog van erkennen van de problematiek en de noodzaak van compensatie van de schade leidend. Dit was in de eerste plaats nodig voor het herstellen van het vertrouwen, dat geschaad was door de ogenschijnlijke bagatellisering van de aardbevingsproblematiek en de complexe of terughoudende wijze van schade vergoeden door de NAM. De achterstelling van het Noorden en het sentiment dat Groningen als wingewest had gediend, staken weer de kop op in commentaren en discussies. 'Ruimhartige' compensatie werd uiteindelijk zowel aan gedupeerden als de provincie toegezegd.

De voorstellen en toezeggingen van de zijde van de overheid en van de NAM liepen echter tegen de complexe werkelijkheid aan. In de periode 2012-2017 werden er – naast het Rijk, de provincie, de NAM en het 'gasgebouw' – nieuwe organisaties ten behoeve van het versterkingswerk en investeren opgericht ter vergroting van de onafhankelijkheid en aanspreekbaarheid. Tot doortastend ingrijpen kwam het maar niet. De economische, politieke en maatschappelijke belangen rondom de gaswinningsbesluiten werkten vertragend en leidden tot onenigheid over verantwoordelijkheden.

Groningers in het aardbevingsgebied waren daarvan de dupe, zo lieten zij weten tijdens bezoeken van Kamp en andere politici aan Groningen, aan regionale bestuurders en politici en in kranteninterviews. Zij voedden hiermee een vertoog van maatschappelijke ontwrichting, dat in de kranten en in de Kamer tot discussie leidde. De gewenning aan de aardbevingen als een 'fact of life' stopte. Met name in januari 2014, rondom het bezoek van Kamp aan Loppersum, en in 2017 – in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen – uitte de onvrede zich ook via acties. In 2014 speelde mee dat nota bene in het jaar waarin Kamp onderzoek liet doen naar de gevolgen van de gaswinning een recordhoeveelheid gas uit het Groningenveld gewonnen werd. Het gevoel van onveiligheid werd aangevuld met moedeloosheid en onvrede vanwege de moeizame toekenning van vergoeding en versterking. De emotionele schade van de aardbevingsproblematiek bleef daardoor ook na het terugbrengen van de gaswinning bestaan.

3.1 Voorkomen en verminderen

De aandacht in debatten en dagbladen ging vanaf januari 2013 uit naar het dilemma waarvoor bestuur en politiek zich na het advies van SodM gesteld zagen. De toezichthouder adviseerde om de NAM ertoe te bewegen de gaswinning uit het Groningenveld vanwege het aardbevingsrisico 'zo snel mogelijk en zo veel als mogelijk en realistisch is, terug te brengen'.¹³⁵ De consequenties daarvan waren echter groot vanwege het belang van het Groninger gas voor de

consumentenmarkt, de buitenlandse export en de baten die ten goede kwamen aan de Nederlandse schatkist. Een bijkomstige complicerende factor was de wijze waarop het gas via het gasgebouw-consortium werd gewonnen en gedistribueerd.

Kamp liet er dan ook geen misverstand over bestaan: 'Een verminderde beschikbaarheid van Groningen-gas heeft ernstige gevolgen voor de Nederlandse samenleving en voor de samenlevingen in de ons omringende landen', schreef hij op 25 januari 2013 aan de Tweede Kamer. Tegelijkertijd kondigde hij maatregelen aan 'gericht op het zoveel mogelijk voorkomen en beperken van schade' en 'het verminderen van de sterkte van de aardbevingen' – de twee centrale uitgangspunten die zijn gasbeleid zouden gaan bepalen. Het beleid moest passend en afgewogen zijn, en gericht op preventie. In de praktijk betekende dit dat de NAM alvast een aanvullend bedrag van 100 miljoen euro beschikbaar stelde voor preventieve verstevigingen en er een jaar lang aanvullend onderzoek gedaan zou gaan worden alvorens tot een nader besluit te komen.¹³⁶

Op de kabinetsbrief volgde een even weloverwogen mediaoffensief. Op 26 januari stond een interview met Kamp in het *DvhN* met de kop: 'Je kunt niet zomaar de levering van het gas beperken'. De bewindsman was geconfronteerd met een 'nieuwe situatie', die hem aanleiding gaf om extra onderzoek te doen. Hij wist 'echt nog niet' wat daar uit ging komen. Alle opties lagen wat hem betreft op tafel en hij begreep goed dat de inwoners van het gaswinningsgebied onzeker en ongerust waren. 'Ik vind een goede communicatie van groot belang. De mensen moeten precies weten wat er gebeurt.'¹³⁷ Het benadrukken van openheid door Kamp zou een constante blijven, net als besluitvorming op basis van onderzoek.

Dat hij vrijwel meteen een werkbezoek aan Groningen bracht, nog voordat hij met de Kamer in debat ging, moest van zijn betrokkenheid getuigen. Hij was de eerste bewindspersoon die omwille van de aardbevingsproblematiek meerdere dagen naar het gaswinningsgebied kwam. Hij bezocht in Loppersum onder meer een verzorgingstehuis en een inspraakbijeenkomst in de plaatselijke sporthal. Het werkbezoek werd op de voet gevolgd door journalisten van de regionale en landelijke dagbladen, die over het algemeen het perspectief van de bewoners uit het gaswinningsgebied kozen.

Landelijke kranten plaatsten hun situatie in de context van de dieperliggende en al langer spelende problematiek van Groningen als economisch kwetsbare regio of als 'het verdomhoekje van Nederland'.¹³⁸ De tragedie van Groningen werd ook door columnisten uitgelicht.¹³⁹ 'Altijd de klos', constateerde Frits Abrahams bijvoorbeeld in *NRC Handelsblad*.¹⁴⁰ Het bezoek van Kamp aan Loppersum leidde in *DvhN* tot de krantenkop 'Er kunnen doden vallen', omdat de minister in antwoord op een vraag van een journalist had erkend dat niet uit te kunnen sluiten.¹⁴¹ Die kop bleef hem achtervolgen.

De teneur was niet louter pessimistisch. 'Dat de minister zich er zo persoonlijk mee bemoeit, vertelt twee dingen. Er is iets ernstigs aan de hand en de overheid heeft iets geleerd', schreef *DvhN*-hoofdredacteur Pieter Sijpersma. De keuze was ofwel de gaswinning in Groningen te verminderen met gevolgen voor de rijksbegroting, ofwel de schade te accepteren en deze 'zonder dralen en royaal' te vergoeden.¹⁴² In de commentaren van de landelijke kranten werd hetzelfde standpunt gehuldigd. De problematiek kon niet langer worden genegeerd en Groningers dienden te worden gecompenseerd.¹⁴³

Op 7 februari 2013 debatteerde de Kamer over de gaswinning in Groningen. Aan dat debat gingen twee hoorzittingen met deskundigen en bewoners vooraf. Alle leden van de vaste Kamercommissie energie toonden zich geschrokken over het SodM-rapport, zonder daarbij overigens op de eigen verantwoordelijkheid te reflecteren: er was binnen de commissie voorheen niet of nauwelijks over de problematiek gesproken. Kamp werd in meerderheid gesteund in zijn streven om eerst nader onderzoek te doen alvorens een besluit over de gaswinning te nemen. Oppositiepartijen D66, GroenLinks, CDA, SP, PVV en ChristenUnie drongen alvast aan op verlaging van de gasproductie. Daarnaast vroegen Kamerleden zich af welke rol de NAM in het vervolg had te spelen en of er niet kon worden gekeken naar uitgebreidere compensatie voor de regio.¹⁴⁴

Dat het onderwerp actueel was, bleek diezelfde dag, 7 februari. De Groningse aarde beefde toen opnieuw, ditmaal bij Zandweer, met een kracht van 3,2 op de schaal van Richter, en

bleef ook in de daaropvolgende dagen onrustig. De PvdA sprak zich vervolgens duidelijker uit voor reductie van de gaswinning.¹⁴⁵ Gedeputeerde Piet de Vey Mestdagh (D66) hekelde op 15 februari in het *DvhN* het voorlopige kabinetsstandpunt vanuit het perspectief van de Groningers: 'De veiligheid wordt op de lange baan geschoven. Geld is de belangrijkste drijfveer om niet in te grijpen. De harde werkelijkheid is dat we met zijn allen profiteren van het gas en dat er mensen zijn die daar maar onder moeten lijden.'¹⁴⁶

3.2 Vertrouwen en compensatie

Het *DvhN* hield in maart 2013 een enquête: 'Meerderheid Groningers wil minder gas oppompen' was de voornaamste conclusie. Schadevergoeding werd van het grootste belang gevonden, bij voorkeur bepaald door een onafhankelijke partij en niet door de NAM.¹⁴⁷

Voorlichtingsactiviteiten en een rondrijdende 'klussenbus' ten spijt, gold de positie van de NAM in de schadeafhandeling als belangrijke ergernis in Groningen.¹⁴⁸ 'Ze zuigen het leeg en doen niets terug', aldus Corine Jansen, oud-wethouder van Loppersum en vanaf het voorjaar van 2013 voorzitter van de Groninger Bodem Beweging. Ondanks het 'charmeoffensief' van Kamp en de NAM nam het wantrouwen toe. Volgens Jansen kwam dat omdat 'het technuten zijn. Omdat het commerciële bedrijven zijn.' Ze miste 'een duidelijk signaal'.¹⁴⁹

In de Tweede Kamer en in krantenartikelen viel vanaf het begin van 2013 veelvuldig het woord 'vertrouwen'. Gedoeld werd op het vertrouwen van de Groningers, dat was geschaad doordat de aardbevingsproblematiek en de daaruit volgende schade decennialang waren gebagatelliseerd, genegeerd of onvoldoende kordaat gecompenseerd. 'Begrip, erkenning, betekenisvolle maatregelen, concrete verbeteringen, de bereidheid om te luisteren en reëel overleg te voeren, dat is allemaal nodig om het vertrouwen van de Groningers te herwinnen', gaf Kamp aan in Loppersum.¹⁵⁰

Zowel het 'terugwinnen' als 'bieden' van vertrouwen aan de bewoners van het gaswinningsgebied kreeg in de eerste plaats de vorm van het tonen van betrokkenheid. Vanuit Groningen bekeken, en ook naar de mening van Kamerleden, kon het echter niet alleen bij woorden blijven. Er moest al lopende de onderzoeken in 2013 worden gekeken naar het antwoord op de vraag hoe Groningen het beste tegemoetgekomen kon worden.

Kamp en de NAM hadden al aanvullende steun toegezegd, maar dat was volgens provinciale politici en woordvoerders van gedupeerden in Groningen onvoldoende. Niet alleen de inwoners met schade, de hele regio had recht op structurele compensatie. In het uitdragen van die boodschap nam de regionale politiek het voortouw. Op 6 februari namen de Groningse Provinciale Staten een motie aan waarin gevraagd werd om ruimhartige schadeafhandeling en een compensatiefonds voor Noordoost-Groningen.¹⁵¹ Commissaris van de koningin Max van den Berg opperde voor RTV Noord een bedrag van een miljard euro van de NAM als passende tegemoetkoming.¹⁵² 'Het dringt tot Den Haag door dat de schade veel verder reikt dan een scheur in een gebouw. Dat besef is geland', verklaarde hij aan het *DvhN*.¹⁵³

De roep om compensatie kon om verschillende redenen niet op unanieme steun rekenen. De VVD-fractie in de Groningse Staten steunde de motie niet omdat ze die te scherp vond geformuleerd. 'Met deze motie wordt de suggestie gewekt dat de Groninger bevolking bewust de nek wordt omgedraaid. Dat is volstrekt belachelijk.'¹⁵⁴ 'Schade door gasboringen verdient compensatie, maar het Noorden moet niet vervallen in zijn oude Calimerogedrag', stelde burgemeester van Groningen Peter Rehwinkel, terwijl hij zich eerder achter het idee van een compensatiefonds had geschaard.¹⁵⁵ Volgens PvdA-Kamerlid Jan Vos viel het woord compensatie in gesprekken met Groningers 'zelden': 'De bewoners van Groningen willen veilig wonen en weten waar ze aan toe zijn. Terecht claimen ze een vergoeding voor geleden schade, maar het zijn geen geldwolven'.¹⁵⁶

De provincie initieerde vanaf mei 2013 een eigen onafhankelijk onderzoek naar de toekomst van het gasgebied. Het momentum en het initiatief moesten niet worden verspeeld. De Commissie Duurzame Toekomst Noord-Oost Groningen, onder voorzitterschap van Wim Meijer (PvdA), kwam 1 november met een eindrapport, twee maanden voordat Kamp zijn besluit zou nemen op basis van de in zijn opdracht geïnitieerde onderzoeken. Zeker in de Groningse media

werd het rapport van Meijer, dat uitging van ruimhartige compensatie en investeringen in het gebied, beschouwd als de norm waaraan het kabinetsbesluit afgemeten moest gaan worden. 'De bewoners lijden materiële en immateriële schade, voelen zich onveilig en niet gehoord', schreef de commissie. 'Samen met de gevoelens van wantrouwen jegens NAM en rijksoverheid vormt dat een potentieel explosief mengsel.'¹⁵⁷

3.3 Reflectie en duurzame alternatieven

De aandacht voor de aardbevingsproblematiek zorgde vanaf 2013 ook voor een reflectie op de gaswinning zelf. Beschreven en becommentarieerd werd in kranten hoe Nederland welvarend, maar ook afhankelijk was geworden van aardgas en het gasgebouw. In artikelen en commentaren werd geconcludeerd dat de jaren van de onbegrensde gaswinning door de aardbevingsproblematiek en vanwege het leegraken van het Groningenveld voorbij waren. De toekomst moest gezocht worden in duurzame energie.¹⁵⁸

In 2013 kwam onder auspiciën van de SER het *Energieakkoord voor duurzame groei* tot stand. In het rapport werd de aardbevingsproblematiek niet genoemd, ondanks een bezoek van SER-voorzitter Wiebe Draijer aan Groningen in maart 2013. Voor Groningen zag Draijer juist een prominente rol weggelegd in de energietransitie: 'Het Noorden heeft een bijzondere focus op energie. Wij gaan niet naar alle regio's.'¹⁵⁹

Hoewel het 'stoer energiebolwerk' volgens *DvHn* 'aan het wankelen' was gebracht, stond tegenover de problematiek van de aardbevingen nog steeds het potentieel van Groningen als Energy Valley.¹⁶⁰ Op 4 april 2013 opende kroonprins Willem-Alexander het nieuwe hoofdkantoor van Gasterra in Groningen. Hoewel hij ook gedupeerden van de aardbevingen bezocht, stond de dag vooral in het teken van de Groningse ambities om 'het centrum van onderzoek, kennis en onderwijs rond het thema energie' te worden.¹⁶¹

Een vergelijkbare mentaliteit was waarneembaar tijdens het symposium 'The bright past and challenging future of natural gas', dat plaatsvond op 3 oktober 2013, naar aanleiding van het 50-jarig bestaan van Gasunie en het 140-jarig jubileum van de Koninklijke Vereniging van Gasfabrikanten in Nederland (KVGn). De hierbij aanwezige minister Kamp liet toen doorschemeren dat Noord-Groningen economisch gecompenseerd zou kunnen worden door 'steun voor bedrijvigheid in de sfeer van duurzame energie'. Een denktank onder leiding van Gert-Jan Euverink, hoogleraar biotechnologie aan de Groningse universiteit, raadde op verzoek van de GBB 'een tweede gasrevolutie' aan door de provincie Groningen koploper te maken in de energietransitie.¹⁶² De commissie-Meijer zag daar eveneens mogelijkheden.^{xiv}

Naast de zoektocht naar nieuwe duurzame energieoplossingen, werd er door de NAM gekeken naar nieuwe locaties voor gaswinning.¹⁶³ Noordzee, Waddenzee en kleinere velden elders in Nederland boden potentieel; de NAM had daar al activiteiten lopen en was al langer voornemens deze uit te breiden of de mogelijkheden hiervoor verder te onderzoeken. Hetzelfde gold voor de mogelijkheid om schaliegas te gaan winnen op verschillende locaties in Nederland.

Door de urgenter gevoelde aardbevingsproblematiek stonden deze gaswinningsplannen onder druk. Een meerderheid in de Tweede Kamer, inclusief coalitiefractie PvdA, sprak zich kritisch uit over Kamps besluit om de gaswinning in het Waddengebied uit te breiden.¹⁶⁴ In de zomer van 2013 besloot Kamp proefboringen naar schaliegas voorlopig uit te stellen.¹⁶⁵ Andermaal bediende de minister zich daarbij van zijn beproefde vocabulaire door te spreken van 'een voorzichtige, goed voorbereide en geloofwaardige aanpak'.¹⁶⁶ Dat de NAM en Gasunie in 2013, terwijl de onderzoeken liepen, een recordhoeveelheid gas uit de grond haalden deed het

^{xiv} Zes dagen later, op 9 oktober 2013, vond het congres 'gerommel in de ondergrond' plaats, waar onder anderen Herman Damveld sprak en juist de keerzijde van de gaswinning centraal stond. <http://www.co2ntramine.nl/presentaties-congres-gerommel-in-de-ondergrond/amp/> Een andere spreker was Adriaan Houtenbos, een kritisch oud-medewerker van de NAM. In *NRC Handelsblad* refereerde hij aan een 'patroon van negeren en ontkennen, van bagatelliseren en frustreren, van wegmoffelen en verzwijgen' rondom de gaswinning. 'Voorspelbare bevingen? Negeren en wegmoffelen', *NRC Handelsblad*, 9 okt. 2013.

vertrouwen echter geen goed.^{xv} Ter verantwoording wees Kamp op afspraken met de NAM, de koude weersomstandigheden en tegenvallende resultaten bij de kleine boorputten.¹⁶⁷

3.4 Een vertrouwenwekkende aanpak

Het aardgaswinningsrecord van 2013 zou niet meer gebroken worden. Het kabinet besloot in januari 2014 op basis van het uitgevoerde onderzoek om de gaswinning terug te brengen tot 42,5 miljard m³ in 2014 en tegelijkertijd een groot investeringsbedrag voor Groningen beschikbaar te stellen. Opnieuw kwamen het SodM en de NAM tot afwijkende adviezen: de toezichthouder adviseerde tot sluiting van gaswinningslocaties, de NAM tot een lagere gaswinning om de leveringszekerheid niet in het geding te brengen. Kamp koos voor het laatste advies.¹⁶⁸

Het besluit, door Kamp onder grote publieke belangstelling in Loppersum toegelicht, werd enerzijds ontvangen als doordacht en redelijk maar anderzijds als te beperkt.¹⁶⁹ Het werd breed beschouwd als de eerste stap in de richting van een meer afgewogen gasbeleid en een erkenning van het feit dat de winning in Groningen niet meer op dezelfde voet door kon gaan. In de landelijke media werd de tragedie van de lange aanloop naar het besluit belicht en benadrukt dat de erkenning en compensatie ruimhartig behoorden te zijn en blijven.¹⁷⁰

In de Tweede Kamer werd Kamp op eenzelfde wijze onthaald. De coalitiefracties meenden dat het nu tijd was voor actie in het gebied, terwijl de oppositie liet blijken dat ze zijn besluit niet ver genoeg vond gaan. Kamp liet op zijn beurt weten dat hij de leveringszekerheid in zijn beslissing had meegewogen, maar ook van mening was dat hij deed wat nodig was. PvdA-Kamerlid Jan Vos bracht in antwoord op een vraag van CDA'er Agnes Mulder ook de rol van de Kamer zelf ter sprake: 'Ik denk dat we hier allemaal verantwoordelijk zijn voor nalatigheid ten opzichte van Groningen. Dat geldt voor alle partijen die regeringsverantwoordelijkheid hebben gedragen.'¹⁷¹ Daarmee verwees Vos ook naar de verantwoordelijkheid van de PvdA in het kabinet-Rutte II.

Dat er voor Kamps bezoek aan Loppersum dranghekken en ME-inzet nodig waren, liet er geen misverstand over bestaan dat onder gedupeerden en actievoerders de ergernis over NAM, bestuur en politiek waren gegroeid. PvdA-leider Diederik Samsom had dat ook ervaren toen hij een paar dagen eerder naar Middelstum was gekomen 'om bewoners van Groningen te laten warmlopen voor de ommezwaai' en daar te maken had gekregen met emotionele reacties. In januari waren ook de nieuwjaarsrecepties van de provincie en NAM verstoord. De Groninger Bodem Beweging en Groningen in Opstand organiseerden verschillende acties. De geest leek uit de fles.¹⁷² Desondanks sprak Jan Wigboldus, voorzitter van Samenwerkende MijnBouwschade, de hoop uit dat Groningers niet 'zouden blijven hangen' in hun kwaadheid. De blik moest nu vooruit gericht worden.¹⁷³

Vanuit bestuurlijk perspectief werd de hoop gekoesterd dat de investeringen en de instelling van een dialoogtafel en het Centrum Veilig Wonen het vertrouwen weer konden herstellen. De praktijk bleek echter complex, vanwege alle vertegenwoordigde belangen en bestuurslagen. Het akkoord dat in januari 2014 op advies van de commissie-Meijer en in overleg met de NAM tot stand kwam tussen Rijk, provincies en gemeenten, was veelzeggend getiteld 'Vertrouwen op Herstel en Herstel van Vertrouwen'. De toezeggingen moesten nu doortastend in praktijk worden gebracht door middel van een 'vertrouwenwekkende' aanpak en 'permanente dialoog'.¹⁷⁴

^{xv} De berichtgeving over dit 'record' was rond de jaarwisseling bondig en vrij nuchter van toonzetting. *NRC Handelsblad* noemde het record 'opmerkelijk', maar openlijk schande werd er niet van gesproken. De NAM ontkende zelf dat er sprake was van een recordwinning. 'Record aan gas uit Groningen', *NRC Handelsblad*, 19 dec. 2013; 'Gasunie transporteerde record aan gas in 2013', *Het Parool*, 24 dec. 2013; 'Meer gas opgepompt uit Groningen', *de Volkskrant*, 3 jan. 2014. Gaandeweg werd het 'record' een referentiekader, waarover ook de Onderzoeksraad voor Veiligheid zich uitsprak: 'Toen de Tweede Kamer hem daarin steunde, had de regio het gevoel 'in de steek te worden gelaten', geciteerd in: 'Rijk en gasector nauw verweven', *DvhN*, 19 febr. 2015.

De NAM hield woord en haalde in het eerste half jaar van 2014 minder gas uit de grond bij Loppersum. Het was volgens *De Telegraaf* alleen de vraag 'of die spaarzaamheid houdbaar is als Rusland de gaskraan dichtdraait'.¹⁷⁵ Om het gat van de teruggebrachte gaswinning in Groningen te dichten, was Nederland afhankelijker van buitenlandse import.^{xvi} Toevalligerwijs werd deze afhankelijkheid vastgesteld in een jaar waarin gasleverancier Rusland zich geopolitiek roerde.

Rusland werd in 2013 beschouwd als een belangrijke handelspartner voor de provincie vanwege de banden die de gaswinning had gebracht. Nota bene vanaf het Nederland-Ruslandjaar 2013, dat in de regio Groningen met steun van het Gasgebouw behoorlijk uitgebreid werd gevierd, verslechterde de relatie tussen Rusland en het westen verder. Was het wel moreel of geopolitiek te verantwoorden dat Russisch gas werd gekocht, terwijl de Russische regering in 2014 delen van Oekraïne annexeerde en ook op andere vlakken de internationale rechtsorde en mensenrechten schond?

Die vraag werd openlijk in kranten bediscussieerd en ook in het parlement aan de orde gesteld, in het bijzonder na de ramp met de MH-17.¹⁷⁶ Het antwoord moest niet alleen nationaal, maar ook internationaal worden gezocht. Zo werd in *NRC Handelsblad* de vraag opgeworpen waarom er nog geen duidelijk Europees energiebeleid was¹⁷⁷ – een vraag die ook in de aanloop naar de klimaatconferentie van Parijs in het najaar van 2015 relevant was.¹⁷⁸

Om de aardbevingsproblematiek op te lossen werd er ondertussen hardop nagedacht over innovatieve oplossingen, die uiteenliepen van het inzetten van superzeep tot het injecteren van water. 'Willy Wortels in aardbevingsland', schreef het *DvhN* hierover, maar veel plannen werden al snel verworpen.¹⁷⁹ Er bleven risico's aan de gaswinning kleven. Kamp werd geheld toen hij de aardbevingen een 'fact of life' noemde nadat de Groningse aarde in september 2014 wederom had gebeefd. De uitspraak kwam hem op een speeddebat te staan.¹⁸⁰

3.5 Een veiligheidsprobleem en een maatschappelijk probleem

Een volgend sleutelmoment in de geschiedenis van de gascrisis was de presentatie van het kritische rapport van de Onderzoeksraad voor Veiligheid (OvV) in februari 2015. Een conceptversie van het rapport was al eerder uitgelekt.¹⁸¹ Volgens de Onderzoeksraad was 'de veiligheid van de burgers van Groningen in relatie tot geïnduceerde aardbevingen niet van invloed geweest op de besluitvorming over de exploitatie van het Groningenveld.' Het kabinet, NAM en Shell boden vervolgens hun excuses aan de inwoners van Groningen aan.¹⁸²

De excuses werden beschouwd als 'een stap in de goede richting', aldus gedeputeerde William Moorlag (PvdA). 'Maar er is veel meer nodig om het vertrouwen van Groningen te herstellen. Het belangrijkste is dat de gaskraan verder dicht moet.'¹⁸³ Daartoe besloot het kabinet door aan de NAM te laten weten dat in 2015 maximaal 39,4 miljard m³ gas uit het gasveld mocht worden gehaald en tot 1 juli 16,5 m³. 'Nu gaat Groningen voor, niet de schatkist', constateerde *NRC Handelsblad* in februari 2015. Volgens de krant had coalitiepartij PvdA sterk op de verdere terugbrenging aangedrongen, ook met het oog op de Provinciale Statenverkiezingen. Het was aan Kamp om opnieuw een balans 'te vinden tussen veiligheid, leveringszekerheid en de schatkist', en daarbij rekening te houden met de 'ingehouden woede' bij de Groningers over het beleid.¹⁸⁴ Dat Kamp desondanks de optie openhield om na 1 juli alsnog meer te winnen, zorgde voor onbegrip.¹⁸⁵ PvdA-leider Samsom liet weten dat wat hem betreft de gaswinning ook na de zomer verder omlaag moest.¹⁸⁶

Er volgde een nieuwe golf aan besluiten en onderzoeken.^{xvii} Om de leveringszekerheid te garanderen gaf Kamp aan de Gasunie groen licht voor de bouw van een stikstoffabriek voor importgas, en werden aflopende exportcontracten niet verlengd. Cv-ketels en fornuizen moesten

^{xvi} De Europese en geopolitieke dimensie van het besluit om minder gas te winnen, kwam ook ter sprake in de buitenlandse pers: 'A Gas Cache, Now Under Shaky Ground', *The New York Times*, 4 juni 2014.

^{xvii} Zo werd in het voorjaar van 2015 bijvoorbeeld de adviescommissie 'Omgaan met risico's van geïnduceerde aardbevingen' (commissie-Meijdam) ingesteld.

zoveel mogelijk worden aangepast voor importgas. Uit onderzoek bleek wel dat het aantal te verstevigen huizen mogelijk kleiner was dan eerder gedacht.¹⁸⁷

Het kabinet nam daarnaast de aanbevelingen van de OvV over door via een aanpassing van de Mijnbouwwet de regie vanaf 2015 strakker in handen te nemen. De verwevenheid van Rijk en gasgebouw was te nauw en commercieel gericht geweest, zo vond de Onderzoeksraad.¹⁸⁸ De positie van het SodM moest dan ook versterkt worden ten opzichte van de NAM. Een ander advies dat werd opgevolgd betrof het wettelijk verankeren van de omkering van bewijslast via de Wet bewijsvermoeden gaswinning Groningen. Nadat de Kamer hiermee had ingestemd gingen eind 2016 de wetswijzigingen in. Het signaal werd ermee gegeven dat het Rijk de NAM verder op afstand zette en zichzelf meer op de voorgrond.¹⁸⁹

In mei 2015 werd in dat kader besloten om een Overheidsdienst Groningen op te richten die onder leiding kwam te staan van oud-minister en -CvdK in Groningen Hans Alders in de functie van Nationaal Coördinator Groningen. Bij de aankondiging van deze benoeming stelde minister Kamp daadkracht in het vooruitzicht: 'De problemen in het aardbevingsgebied moeten voortvarend en zorgvuldig worden aangepakt. Met het aanstellen van een Nationaal Coördinator en de start van een overheidsdienst kan er vaart worden gemaakt met het aanpakken van de uitdagingen waar we in het aardbevingsgebied voor staan, zoals het grootschalig versterken van woningen en andere gebouwen.'¹⁹⁰ In juli 2015 werd ook het maximale bedrag voor bodemdalingsmaatregelen verhoogd door een aanvulling op de Overeenkomst Groningen-NAM uit 1983.¹⁹¹

De Tweede Kamer debatteerde op 12 februari, 3 maart, 28 april en 1 juli 2015 over de gaswinning in Groningen. Het werd in veel opzichten doorgaans een herhaling van zetten, ook al gaf het kritische rapport van de OvV de oppositie extra munitie. De oppositie drong aan op meer actie en verdere vermindering van de gaswinning, terwijl Kamp kalm reageerde door te wijzen op de zorgvuldige en preventieve maatregelen die hij had genomen en in de toekomst zou gaan nemen.¹⁹²

Politiek gezien liet de gaswinningsproblematiek inmiddels sporen na. In januari 2015 raakte VVD-Kamerlid René Leegte zijn woordvoerderschap kwijt na een telefoongesprek in de trein. Hij zou onder meer hebben gesproken over het 'pappen' van de Groningers en over de VVD-strategie om gaswinning gaande te houden.¹⁹³ De halvering van de Groningse PvdA bij de Statenverkiezingen van 2015 werd vervolgens gekoppeld aan de deelname van de partij aan het kabinet-Rutte II.^{xviii} 'Het wij/zij-gevoel was al groot in Groningen, de afstand naar Den Haag is enorm. Maar sinds de aardbevingen op de landelijke agenda staan is het vertrouwen in de regeringspartijen gedaald tot ver onder het nulpunt', constateerde *Trouw* naar aanleiding van een interview met PvdA-lijsttrekker en gedeputeerde Moorlag, die vanwege het slechte resultaat besloot om op te stappen.¹⁹⁴ In een terugblik later dat jaar zou Moorlag de 'muur aan rapporten' hekelen, die slechts schijnzekerheid zou creëren. 'Intussen moesten wij als Groningers zwemmen in een bak met yoghurt. Het was zwoegen, trekken, sjorren en duwen.'¹⁹⁵

In 2015 werd het Rijk niet alleen door rapporten van toezichthouders tot het nemen van maatregelen voor de vermindering van de gaswinning gedwongen, maar ook door de Raad van State. Eerst bepaalde de voorzieningenrechter van de Afdeling Bestuursrechtspraak op 14 april dat de gaswinning rondom Loppersum met het oog op de veiligheid nog slechts was toegestaan als de leveringszekerheid acuut in gevaar was.¹⁹⁶ Op 18 november voegde de Afdeling Bestuursrechtspraak hieraan toe dat de NAM voorlopig niet meer dan 27 miljard m³ uit het Groningenveld mocht winnen. Ruim veertig bezwaarmakers, waaronder de Groningse Gedeputeerde Staten en verschillende gemeenten, hadden beroep aangetekend tegen de gaswinningsbesluiten van het kabinet van januari en juni 2015.¹⁹⁷ 'Overheden die elkaar voor de rechter bestrijden: het verdient geen schoonheidsprijs', aldus *de Volkskrant*.¹⁹⁸

Het voornemen om in dialoog met elkaar problemen aan te pakken bleek in de praktijk tegen onwil en wantrouwen aan te lopen. De dialoogtafel was onder aanvoering van Jacques Wallage (PvdA) en Jan Kamminga (VVD) – beide politieke veteranen hadden een Groningse achtergrond – met hoge verwachtingen van start gegaan, maar strandde al in het najaar van

^{xviii} De PvdA ging bij deze verkiezingen landelijk van 17,3 naar 10,1% van de stemmen.

2015; volgens Wallage omdat het experiment van de Tafel niet serieus werd genomen door de verschillende bestuurslagen en de NAM. Zo werd de Tafel amper betrokken bij de gaswinningsbesluiten.¹⁹⁹ Participanten van de Tafel besloten uiteindelijk als Groninger Gasberaad verder te gaan.

Aanhoudende ergernis was er over de opstelling van de NAM, bijvoorbeeld naar aanleiding van het op 16 november 2015 gepresenteerde onderzoek naar het aantal te versterken huizen in Groningen. De NAM schatte het aantal op 5000 tot 10.000, terwijl er elders met 10.000 tot meer dan 150.000 woningen rekening werd gehouden. 'In feite wordt Groningen geplaagd door twee lastige vraagstukken: een veiligheidsprobleem en een maatschappelijk probleem. Het een oplossen zonder aandacht voor het andere is onmogelijk. Het wordt tijd dat de NAM en de andere leden van het "gasgebouw" dat inzien', stelde het *DvhN* in een reactie op het onderzoek. Spraakverwarring, ondoorzichtige modellen en onduidelijkheid over bouwnormen zorgden voor een patstelling.²⁰⁰ 'We hebben de schijn tegen', gaf NAM-directeur Gerald Schotman aan: 'Mensen zoeken dingen achter onze bedoelingen die we echt niet hebben.'²⁰¹

De NAM legde zich tegelijkertijd niet zomaar bij de terugschroefing neer. In april 2016 werd het plafond van 27 miljard m³ door het bedrijf ter discussie gesteld. Kamp hield echter voet bij stuk. In september van dat jaar besloot hij de limiet opnieuw te beperken, tot 24 miljard m³.²⁰² Tegelijkertijd werd de bouw van de stikstoffabriek voorlopig uitgesteld, tot teleurstelling van de provincie Groningen. Volgens Kamp was het nog niet zeker of de fabriek nodig was. Gedeputeerde Eelco Eikenaar (SP) hekelde hoe het benadrukken van onzekerheid en doen van onderzoek opnieuw vertragend werkte: 'Ja, over een jaar weet je inderdaad meer en daarna nog meer. Wat kopen we daar in Groningen voor?'²⁰³

In december 2016 liet Alders weten dat uit inspectie was gebleken dat alsnog zo'n 22.000 woningen onderzocht moesten worden in het kader van de versterkingsoperatie. In *DvhN* werd dit een 'nachtmerrie' en 'grote klap' voor Groningen genoemd. 'Dit gaat het leven van heel veel Groningers voor lange tijd bepalen', reageerde Eikenaar. Voor de Groninger Bodem Beweging was het de zoveelste reden om ervoor te pleiten de gaskraan helemaal dicht te draaien.²⁰⁴

Een spoedprocedure bij de Raad van State om de NAM te dwingen zo snel mogelijk met de gaswinning in Groningen te stoppen, werd in januari 2017 beslist in het voordeel van het bedrijf en de staat, die wezen op de vooruitgang bij de probleembestrijding. 'Dat het na vermindering van winning weer meevalt is niet waar, maar een goednieuwsshow. De rechter had kunnen kiezen voor de burger, maar het gaat om veel geld', reageerde een van de bezwaarmakers, waarmee opnieuw gesuggereerd werd dat het economische belang zwaarder woog dan het veiligheidsbelang.²⁰⁵

Het gasgebouw kampte inmiddels met de gevolgen van de gaswinningsbesluiten. De NAM, Gasunie en Gasterra moesten heroriënteren en inkrimpen. Gasunie-topman Han Fennema vond dat het 'even wennen was' en dat 'gas aanbieden als maatwerk' het nieuwe duurzame uitgangspunt zou worden.²⁰⁶ De gaswinningssector had zijn positie in een paar jaar tijd zien veranderen. Dat was een omslag, zo constateerde ook Martin Bachmann van BASF-dochter en gasbedrijf Wintershall. 'Nederland gold altijd als een voorbeeld van een overheid die het belang inzag van eigen gasproductie, maar het lijkt tegenwoordig wel of men geen gas meer wil'.²⁰⁷ Scheidend topman Gertjan Lankorst van Gasterra vond dat Groningen niet te veel in de slachtofferrol moest vervallen. Zijns inziens realiseerden Nederlanders en Kamerleden zich onvoldoende 'wat er allemaal nodig is om stroom uit de muur te krijgen'.²⁰⁸

3.6 'Het grootste naoorlogse schandaal'

In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 groeide de actiebereidheid in Groningen, met als hoogtepunt de fakkeltocht die op 7 februari in de provinciehoofdstad plaatsvond. Terwijl er in 2014 nog slechts zo'n 200 mensen meeliepen in een soortgelijke optocht, waren er nu ruim 4000 deelnemers.²⁰⁹ Cabaretier en geboren Groninger Freek de Jonge stimuleerde het organiseren van acties, schreef een strijdlid en trad in de media op als

boegbeeld. Zijn manifest 'Laat Groningen niet zakken' vond brede steun, uiteindelijk tekenden meer dan 200.000 mensen de bijbehorende petitie.²¹⁰

'Op een bepaalde manier is het wel treurig dat een bekend gezicht nodig is. Maar als het zo moet, dan moet het', verklaarde De Jonge over de aandacht die hij wist te genereren.²¹¹ In interviews vergeleek hij de crisis in Groningen – 'het grootste naoorlogse schandaal' – met de watersnoodramp van 1953.²¹² Hij was geraakt door de 'bevingsstress' van de inwoners, waarmee hij een nieuw woord aan het gasproblematiekvocabulaire toevoegde.²¹³

Een dag na de fakkeltocht vond het Noordelijk Lijsttrekkersdebat als eerste landelijke verkiezingsdebat plaats in het provinciehuis in Groningen. Mark Rutte was afwezig, maar PvdA-lijsttrekker Lodewijk Asscher beklemtoonde dat Nederland een 'ereschuld' had aan de provincie.²¹⁴ Buiten demonstreerde de Groninger Bodem Beweging met een doodskest met het opschrift: 'Hier rust onze veiligheid.'²¹⁵

Op 15 februari debatteerde de Tweede Kamer andermaal over de gaswinning in Groningen. De gebruikelijke thema's passeerden de revue, zoals de trage schadeafhandeling en de behoefte aan het herstel van vertrouwen. De belangrijkste conclusie van het debat was dat alle grote fracties, inclusief VVD en PvdA, zich schaarden achter een motie voor een verdere terugbrenging van de gaswinning, een uitkoopregeling en het uit de schadeprocedure halen van de NAM. Met deze motie keek de Kamer vooruit naar de formatie van het volgende kabinet, dat de aardbevingsproblematiek niet zou kunnen negeren.²¹⁶

Tijdens de verkiezingscampagne kreeg de gaswinning in Groningen aandacht. De NTR-documentaire *De stille beving*, waarin getroffen Groningers werden gevolgd, maakte indruk, en op 6 maart werd Mark Rutte als lijsttrekker van de VVD geconfronteerd met Groningers in de verkiezingstalkshow van Pauw & Jinek. De premier worstelde zichtbaar met de emotionele vragen en verwijten vanuit het Groningse publiek. 'Rutte tegen boze Groningers: 0-1', zo kopte vervolgens *NRC Handelsblad*.²¹⁷

De rationeel-empathische benadering van de Groningse gascrisis door het kabinet legde het in de beeldvorming af tegen de oprechte emotie van de Groningers. Zeker ook in het licht van de verkiezingen presenteerde de Groningse gaswinningsproblematiek zich inmiddels als een schoolvoorbeeld van een overheid en een politieke bestuurslaag die daadkracht en betrokkenheid misten en het contact met de burger leken te zijn verloren.

Voor alle politieke partijen was de gaswinning in Groningen – anders dan in 2012 – een verkiezingsthema, waarbij veiligheid en compensatie de belangrijkste trefwoorden waren, en de oppositiepartijen net als in de Kamer aandrongen op verdere verlaging.²¹⁸ De uitslag van de verkiezingen op 15 maart was desastreus voor de PvdA. Terwijl in 2012 nog nagenoeg het hele Noorden van Nederland in meerderheid op de sociaaldemocraten had gestemd, waren ze nu nergens de grootste. De trend van de Statenverkiezingen van 2015 was daarmee doorgezet, al werd in de nationale pers opgemerkt dat de aardbevingsproblematiek hier slechts in beperkte mate bij meespeelde.²¹⁹

Een paar weken na de verkiezingen adviseerde het SodM, vanwege een groot aantal aardbevingen rondom Loppersum in korte tijd, om de gaswinning opnieuw met 10% naar beneden te brengen (van 24 naar 21,6 miljard m³).²²⁰ Zoals inmiddels gebruikelijk nam Kamp dit advies over.

3.7 Terugblik: zoeken naar vertrouwen

'Door Huizinge veranderde alles en tegelijk niks'. In een artikel met deze titel blikte van Bas van Sluis midden augustus 2017 terug op wat er in de vijf jaar na de beving bij Huizinge in Groningen was veranderd: 'Een hoop. En tegelijkertijd bar weinig'. Het artikel noemde de dominante kwesties en vertogen over de gaswinning die de periode Kamp kenmerkten: 'Het ging niet alleen meer over schade. Het ging opeens over veiligheid.' Huizinge schudde Groningen 'wakker', waarna het rapport van SodM – dat 'voor iedereen als een verrassing' kwam – van de problematiek een landelijke politieke kwestie maakte. Er 'gebeurde vervolgens een hoop', maar het vertrouwen was zoek. 'Zo lang de economie boven het welzijn van de Groningers staat, verandert er helemaal niets', meende een bewoonster. 'Murw gebeukt' en eerder moedeloos dan

fel waren ze in het rampgebied. Een huisarts uit Middelstum had patiënten met aan de problematiek gerelateerde klachten. 'De Groninger wordt iets aangedaan waar hij geen grip op heeft. En daarbovenop komt men in een proces terecht waar zij ook geen grip op krijgen. Dat is tragisch.'²²¹

De periode 2012-2017 was achteraf gezien een overgangperiode waarin enerzijds al langer bestaande vertogen rondom de gaswinning bleven voortleven – zoals het belang van leveringszekerheid – en anderzijds het waarborgen van veiligheid en erkennen van de schade boven het economische belang van de gaswinning kwam te staan. Kamp werd als minister de belichaming van dit tweesporenbeleid: aan de ene kant had hij meer dan zijn voorgangers oog voor de Groningse problematiek, aan de andere kant bleef hij de gaswinning vanuit het economische landsbelang benaderen. De periode 2012-2017 kenmerkte zich daarnaast door bestuurlijke (her)organisatie, op basis van akkoorden en door de instelling van tafels, coördinatoren en commissies, en door de juridisering van de gaswinning en schadeafhandeling, zowel op initiatief van de politiek als op last van de Raad van State.

De aardbeving bij Huizinge en het rapport van het SodM zorgden voor een doorbraak. Kamp kwam door dit rapport in beweging, en Groningers – zowel de gedupeerden als de lokale bestuurders en politici – stelden zich assertiever op en kregen ook in toenemende mate aandacht in de media. Niet alleen werd het uitgangspunt leidend dat schade 'ruimhartig' vergoed moest worden, de provincie kreeg ook de toezegging van investeringen in de regionale economie bij wijze van compensatie voor de problematiek. Het OvV-rapport uit 2015 fungeerde als volgende kantelmoment: naar aanleiding van dit rapport werd de gaswinning verder teruggeschroefd en werden excuses aangeboden.

Als er een probleem werd geconstateerd, liet Kamp dit nader onderzoeken, om op basis daarvan tot een afgewogen besluit te komen. In Groningen ontstond daardoor de indruk dat Kamp pas tot besluiten kwam als hij er niet meer onderuit kon.²²² Zelf bleef de bewindspersoon volhouden dat de gaswinning te belangrijk was om al te lichtvaardig grote besluiten over te nemen en dat hij er alles aan deed om Groningen waar mogelijk tegemoet te komen.²²³

Bij de initiëring en uitvoering van maatregelen en ideeën die moesten bijdragen aan het oplossen van problemen en herwinnen van vertrouwen, liep het echter spaak. In de praktijk bleek de complexiteit van de verschillende belangen, verwachtingen en omstandigheden in Groningen. Noch de dialoogtafel noch het Centrum Veilig Wonen kwam uit de verf. Eerder dan van een 'herstel van vertrouwen' was er mede daardoor sprake van een aanhoudend en groeiend gevoel van onmacht en wantrouwen onder gedupeerden en betrokken bestuurders. Kamp had volgens de publicist Emiel Hakkenes 'de gaswinning verminderd, maar niet het vertrouwen vergroot'.²²⁴

De actiebereidheid in Groningen nam daardoor verder toe, zeker in de aanloop naar de Kamerverkiezingen van 2017. De hele periode 2012-2017 lieten Groningers in de media weten dat zij van het kastje naar de muur werden gestuurd. Het zorgde voor moedeloosheid, maar ook voor acties en demonstraties.^{xix} Groningers lieten zich horen, tot op de publieke tribune van de Tweede Kamer aan toe.

De Kamer voerde meerdere debatten over 'Groningen', zowel naar aanleiding van kabinetsbesluiten als van actuele ontwikkelingen. Alle partijen toonden begrip voor de situatie van de Groningers en riepen op tot steun. De meeste oppositiepartijen waren daarbij van mening dat het kabinet de gaswinning verder moest terugbrengen. De PvdA, een partij met een lange traditie in Groningen, zat vanwege de kabinetsdeelname in een lastige positie, maar de gaskwestie leidde niet tot een kabinetscrisis. Kamp kwam politiek niet echt in de problemen. Het standpunt van het kabinet werd door hem uitgedragen onder veelvuldig gebruik van de sleutelwoorden erkenning en vertrouwen, maar waarbij hij ook niet zomaar toezeggingen deed. Kamp verstond het om zowel betrokken als afstandelijk te zijn.

^{xix} In *De gaskolonie* stellen Brandsma, Ekker en Start desondanks de vraag waarom er van 'groot verzet' geen sprake was in de provincie. Onder meer de gelaten Groningse volksraad werd daarbij als factor ter discussie gebracht. Brandsma, Ekker en Start, *De Gaskolonie*, 149-154.

4.

2017-2022: Toenemend wantrouwen *ondanks én vanwege* het dichtdraaien van de gaskraan

Door Lennart Steenbergen

De periode vanaf het aantreden van Wiebes eind 2017 tot nu wordt getekend door het besluit om de gaskraan (versneld) dicht te draaien. De rust keerde hiermee niet terug in Groningen. Integendeel, het wantrouwen bij de Groningse burgers in de overheid, de daaraan verwante instituties en de NAM nam verder toe door het trage verloop van de schadeafhandeling en de versterkingsoperatie. Steevast ontstond juist na elk kabinetsbesluit over de afbouw van de gasproductie onzekerheid onder gedupeerden over de negatieve gevolgen voor de versterkingsoperatie. Het kabinet en de NAM stelden immers dat de veiligheid als gevolg van de verminderde gaswinning vanzelf zou toenemen en dat hierdoor minder huizen versterkt hoefden te worden. Wiebes verspeelde veel krediet in het Noorden toen hij in april 2018 de versterkingsoperatie in zijn geheel tijdelijk stillegde voor de duur van door hem ingestelde aanvullende onderzoeken. De minister zette hiermee een ‘tegendiscours’ in, dat van het verrichten van onderzoek door de autoriteiten. Lokale Groningse bestuurders kwamen in een spagaat terecht tussen de Haagse overheid, waarmee ze wilden blijven praten maar waardoor ze zich vaak niet gesteund voelden, en inwoners van Groningen die hen verweten bij het kabinet ‘op schoot te zitten’.

Kenmerkend voor deze periode was daarnaast dat het kabinet zelf het bestuurlijk onvermogen en het ‘overheidsfalen’ (aldus Wiebes) toegaf, zaken die ten grondslag lagen aan het afbrokkelende vertrouwen van burgers in de overheid. Deze erkenning en de excuses die erop volgden wekten extra verwachtingen onder gedupeerden. Om het Noorden collectief te compenseren werden investeringsprogramma’s en duurzaamheidsprojecten opgezet. De maatschappelijke ontwrichting in Groningen als gevolg van de verschillen in aanpak van schade- en versterkingsgevallen leidde echter ook tot een roep om individuele compensatie in de vorm van financiële vergoedingen en juridische bijstand. Tegelijkertijd bleef het kabinet de gehele periode vasthouden aan leveringszekerheid. De volatiliteit van het dominante discours bleek nog maar eens na de Russische inval in Oekraïne in februari 2022: uit geopolitieke overwegingen en met het oog op leveringszekerheid van energie werden de ogen opnieuw naar het Groningse gas gericht, ook door sommigen in de provincie zelf.

4.1 Wiebes gesommeerd veiligheid voorop te stellen

In oktober 2017 trad Eric Wiebes (VVD) aan als minister van Economische Zaken en Klimaat (EZK). Al snel werd de minister ten aanzien van het Groningse gasdossier met zijn neus op de feiten gedrukt. Bij zijn eerste werkbezoek aan Groningen in november sprak Wiebes van een ‘overheidsfalen van on-Nederlandse proporties’.²²⁵

Op 15 november werd Wiebes geconfronteerd met een vernietiging van het gaswinningsbesluit door de Raad van State. Bij het besluit om de komende vijf jaar 21,6 miljard m³ per jaar te winnen had de minister ‘het risico voor de mensen in het aardbevingsgebied niet genoeg betrokken in zijn motivering. Hij heeft ook niet gemotiveerd waarom de leveringszekerheid als ondergrens is genomen voor de hoeveelheid te winnen gas, ondanks de onzekerheid over de gevolgen,’ aldus de Raad van State.²²⁶ De Tweede Kamerfracties van SP, PvdA en D66 reageerden verheugd op de uitspraak; de VVD was erdoor ‘verrast’.²²⁷ In een brief aan de Tweede Kamer schreef Wiebes dat hij ‘het belang van leveringszekerheid in de toekomstige besluitvorming beter tegen andere belangen [zou] afwegen’.²²⁸ Groningers voelden

zich in deze periode doorgaans gesteund door de rechterlijke macht.²²⁹ De Raad van State zou de overheid en de NAM overigens herhaaldelijk terugfluiten.^{xx}

Op 8 januari 2018 vond bij Zeerijp een zware aardbeving plaats – met 3,4 op de schaal van Richter de zwaarste sinds Huizinge in 2012.^{xxi} Diezelfde dag kondigde Wiebes een vermindering van de gaswinning aan.²³⁰ Twee dagen later bezocht de minister het getroffen dorp, waar basisschoolkinderen een spandoek ophielden met de tekst ‘Wingewest, huizen verpest’.²³¹ Ook het SodM sloeg alarm en gaf ‘code rood’ af; de gaswinning moest ‘flink’ omlaag. De toezichthouder baseerde zijn advies exclusief op veiligheidsoverwegingen en hield in tegenstelling tot eerdere adviezen geen rekening meer met de leveringszekerheid van aardgas voor huishoudens en bedrijven – die afweging was aan de minister, die hiermee onder druk werd gezet.²³²

De discussie spitste zich na Zeerijp toe op de vraag waarom er nog geen nieuw schadeprotocol voor Groningen bestond, zoals was aangekondigd in het regeerakkoord. Tijdens zijn eerste wekelijkse persconferentie na afloop van de ministerraad sinds de beving in Zeerijp zei premier Rutte hierover dat dit niet alleen een zaak van de rijksoverheid was, maar ook van regionale partijen. Een paar dagen later zocht hij de oorzaak van de vertraging in de lange duur van de kabinetsformatie het jaar daarvoor. Rutte haalde zich hiermee de woede op de hals van lokale bestuurders; de Groninger Bodem Beweging stapte uit het overleg over het schadeprotocol.²³³ Tijdens een Tweede Kamerdebat op 16 januari namen coalitiepartijen D66 en CDA afstand van Ruttés uitspraken. Dat de schadeafhandeling sinds april 2017 stillag noemde Wiebes in de Kamer een ‘falen van overheden’.²³⁴ Door in meervoud te spreken deed hij in feite hetzelfde als wat Rutte had gedaan: hij stelde lokale bestuurders medeverantwoordelijk.

Kamerleden probeerden het Groningse vertrouwen (terug) te winnen, met wisselend succes. In het Kamerdebat dat een week na Zeerijp plaatsvond oogstte Kamervoorzitter Khadija Arib waardering door het begin van het debat uit te stellen totdat de naar Den Haag afgereisde maar in de file terechtgekomen Groningers plaats hadden kunnen nemen op de publieke tribune. Dilan Yesilgöz (VVD) daarentegen viel hoongelach ten deel. ‘De Groningers geloven haar niet,’ aldus *DvhN*. Sommige Kamerleden zetten hun Groningse achtergrond in om goodwill te kweken – zo sprak Sandra Beckerman bezorgd over ‘mien laand’.²³⁵ Zij en andere parlementariërs – met name ook Henk Nijboer en William Moorlag (beiden PvdA) – schreven daarnaast regelmatig ingezonden stukken in de regionale pers. Als signaal richting Den Haag liepen op 19 januari twaalfduizend mensen mee in een fakkeltocht voor een veilig Groningen.²³⁶

4.2 Vertraagde versterkingsoperatie en wantrouwen jegens NAM en minister

In de beginmaanden van Wiebes’ ministerschap oordeelden Groningers overwegend positief over hem. Hij zette inhoudelijk stappen, toonde begrip en men voelde zich door hem gehoord. De minister maakte zich bewust klein: ‘Het zijn grote problemen en in het midden staat een klein mannetje. En dat ben ik.’²³⁷ Ondertussen brokkelde het Groningse vertrouwen in enkele instituties, zoals de NAM, wel (verder) af. In het nieuwe schadeprotocol dat Wiebes in februari aankondigde werd de NAM terzijde geschoven. Voor oude, nog niet afgehandelde schadegevallen gold echter onverminderd dat de gedupeerden en de NAM daarover samen moesten onderhandelen.²³⁸ Ook het vertrouwen in de Nationaal Coördinator Groningen (NCG) Hans Alders bevond zich op een laag peil vanwege het trage verloop van de versterkingsoperatie en een vermeend gebrek aan onafhankelijkheid: de NCG zou te veel aan de leiband van de NAM en het ministerie van Economische Zaken lopen.²³⁹

Op 29 maart 2018 besloot Wiebes dat de gaswinning omwille van de veiligheid en de ‘veiligheidsbeleving’ in Groningen uiterlijk in 2030 naar nul gebracht zou worden. ‘Dit is niet een dag voor de financiën, maar een dag voor de veiligheid,’ verklaarde Wiebes.²⁴⁰ *DvhN* sprak van

^{xx} In 2015, 2017 en 2019 vernietigde de Raad van State gaswinningsbesluiten van de minister.

^{xxi} Na deze aardbeving zag *Volkscrant*-correspondent en Groninger Jurre van den Berg een omslag in de wil van de overheid om het gaswinningsdossier op te lossen: ‘Is de beving van Zeerijp een geschenk uit de hemel?’, *de Volkscrant*, 13 jan. 2018.

een 'historisch besluit' en ook de burgemeester van Groningen Peter den Oudsten, de Groninger Bodem Beweging (GBB) en het Groninger Gasberaad reageerden opgetogen.²⁴¹

De euforie werd echter al gauw overstemd door zorgen over de versterkingsoperatie, die ervoor moest zorgen dat bewoners bij een zware beving levend hun woning konden verlaten. De GBB waarschuwde al in maart 2018, nog vóór het gasbesluit van Wiebes, voor het onherstelbaar veranderen en zelfs verminken van gebouwen en cultureel erfgoed als gevolg van de sloop- en herstelwerkzaamheden: 'Het ondergrondse beest dat decennia lang vanuit kilometers diepte z'n klauwen zette in onze huizen, krijgt nu hulp van een andere, bovengrondse moloch: een monster dat met zijn muil, klauwen en staart hele dorpen dreigt te ruïneren.'²⁴² Wiebes, die de versterkingsoperatie een 'ondoenlijke opgave' noemde, speelde in op dit sentiment: 'Ik ben niet de sloper van het Noorden.'²⁴³

De minister verspeelde echter veel krediet toen hij in april de gehele versterkingsoperatie tijdelijk stillegde, in afwachting van onderzoek naar de gevolgen van het dichtdraaien van de gaskraan voor de veiligheid in het gebied.²⁴⁴ Veilige huizen hoefden immers niet versterkt te worden, was zijn redenering. Lokale politici en bestuurders vreesden dat 'het kabinet na de gaskraan ook de geldkraan dichtdraait voor Groningen'. Maar ook zij waren onderling verdeeld over de aard, de omvang en het tempo van de versterkingsoperatie. Waar commissaris van de koning René Paas bijvoorbeeld de lijn van Wiebes volgde, wees Provinciale Statenlid van Groninger Belang (GB) Petra Blink op het negatieve bijeffect van de stilgelegde versterkingsoperatie: 'Inwoners raken radeloos en beginnen het vertrouwen in de lokale overheid te verliezen.'²⁴⁵ Het overleg over de versterkingen tussen de minister, maatschappelijke organisaties en de bestuurders van gemeenten en provincies liep op niets uit. De door Wiebes ingelaste pauze was voor Alders aanleiding op te stappen als NCG. Hij schreef in zijn ontslagbrief dat 'het meest elementaire vertrouwen' ontbrak en dat hij vanuit Den Haag werd dwarsgezet in zijn werkzaamheden: 'Hoe kan ik vertrouwen herstellen als ik mijn afspraken niet na kan komen?'²⁴⁶ 'De NCG is als "slecht-nieuws-brenger" misbruikt', zo nam *DvhN* het voor Alders op.²⁴⁷ Begin juni stemde een krappe Kamermeerderheid in met het uitstel van de versterkingsoperatie zoals voorgesteld door Wiebes.²⁴⁸ Volgens een SodM-advies dat eind juni verscheen hoefden minder huizen versterkt te worden als gevolg van de afbouw van de gasproductie en het verminderde aardbevingsrisico, maar moest het tempo van de lopende zaken wel omhoog.²⁴⁹

De NAM wenste minder bij te dragen aan de versterkingsoperatie nu de gaswinning (en daarmee haar opbrengsten) omlaag zou gaan, wat haar op grote kritiek kwam te staan in Groningen en daarbuiten.²⁵⁰ Deze onvrede straalde ook af op Wiebes.²⁵¹ Op 25 juni 2018 sloot hij een overeenkomst met NAM-eigenaren Shell en ExxonMobil. De overheid nam de volledige verantwoordelijkheid voor de schadeafhandeling en versterkingen op zich, terwijl de NAM hiervoor bleef betalen. In ruil daarvoor werd het aandeel van de NAM in de gasopbrengsten verhoogd en werden alle oude schadeafhandelingen overgedragen aan het Rijk. Tijdens een door Wiebes belegde persconferentie wekte de minister de indruk dat Shell en ExxonMobil de meeste veren hadden moeten laten: 'Let op, want dit is wel hun gas en niet van de overheid.'^{xxii} Volgens leden van de oppositiepartijen GroenLinks, PvdA en SP zou vooral de belastingbetaler opdraaien voor de bijbehorende kosten en ontsprongen de twee bedrijven de dans; CDA-Kamerlid Agnes Mulder was 'in shock' vanwege het feit dat de overheid de oude schadegevallen weer op haar bord kreeg. Alleen de VVD kon zich vinden in de deal.²⁵²

De vertraging in de versterkingsoperatie wakkerde de onzekerheid aan of de veiligheid in Groningen voldoende gewaarborgd werd. Niet de veiligheid maar de leveringszekerheid zou nog altijd centraal staan, schreven gemeenten, waterschappen, provincie en de Veiligheidsregio Groningen in oktober in een alarmerende brief aan de minister.²⁵³ Ook GBB-lid Derwin Schorren richtte zich in het *DvhN* tot Wiebes en schreef dat het onveiligheidsgevoel van Groningers gelaagd was: 'Onveiligheid wordt geschapen wanneer we, door de onverkoopbaarheid van onze

^{xxii} *Trouw*-journalist Wendelmoet Boersema beweerde later dat Shell en ExxonMobil 1,5 miljard euro extra winst boekten met de deal en dat deze veel minder slecht uitpakte voor de oliemaatschappijen dan Wiebes deed voorkomen: *Gronings goud*, p. 220-223.

huizen, gevangen zitten in ons eigen huis. En daarnaast worden onze onveiligheidsgevoelens getriggerd door een overheid die we niet op haar woord kunnen vertrouwen en die ons blijkbaar niet weet te beschermen tegen gewetenloze multinationals als de Shell. Veiligheid bestaat dus uit vele componenten en is op zich al complex en niet terug te brengen tot “levend je huis kunnen verlaten na een zware beving”.²⁵⁴ Het wantrouwen jegens de minister zou niet meer verdwijnen, ook niet door opeenvolgende positieve berichten over de voortvarende afbouw van de gasproductie en de ontmanteling van de eerste gaswinningslocaties.

4.3 ‘Excuses alleen dichten geen scheuren’

De Tweede Kamer debatteerde regelmatig over het gaswinningsdossier. Groningse gedupeerden en oppositionele Kamerleden zagen deze debatten echter vaak als nutteloze exercities, temeer omdat de coalitie (VVD, CDA, D66 en ChristenUnie) de gelederen gesloten hield.^{255xxiii} In een brandbrief riepen Groningse bestuurders en maatschappelijke organisaties begin 2019 de Kamer op Wiebes aan zijn afspraken te houden. Veel Groningers waren ‘verontwaardigd, ontgoocheld, cynisch, boos, teleurgesteld, pessimistisch, wantrouwend of murw’, aldus de brief.²⁵⁶

De Kamer deed een belangrijke zet door het instellen van een parlementaire enquête. Sinds februari 2015 hadden verschillende partijen – PvdD, SP, GroenLinks en 50Plus – hierom gevraagd. In maart 2019 nam de Kamer met algemene stemmen een motie van Tom van der Lee (GroenLinks) aan; de parlementaire enquête moest ‘recht doen aan gedupeerden en herstel van vertrouwen’ bewerkstelligen.²⁵⁷ Het besluit om een parlementaire enquête te houden viel kort voor de Provinciale Statenverkiezingen in april. Nieuwkomer Forum voor Democratie werd met vijf zetels de tweede partij in Groningen. Dat was opvallend, omdat de partij vanwege het nationale economisch belang de gaswinning wilde voortzetten. Thierry Baudet zou later de ernst van de situatie bagatelliseren: ‘Er zijn nog geen dodelijke slachtoffers gevallen door de aardbevingen. Het is geen genocide ofzo.’²⁵⁸

De aardbeving bij Westerwijtwerd (3,4 op de schaal van Richter) op 22 mei 2019 zorgde opnieuw voor opschudding, die verhevigde toen Wiebes in een ‘slip of the tongue’ sprak over een ‘bevinkje’.²⁵⁹ Volgens premier Rutte was de gaswinning veranderd in een ‘nachtmerrie’. Maar ook hij kreeg hoon over zich heen nadat hij had verklaard dat de gaskraan niet sneller dicht kon omdat anders ‘een verpleeghuis in Limburg in een koude winter geen gas heeft’. *DvhN*, dat in het gaswinningsdossier een steeds fellere toon aansloeg, verweet de premier dat hij Nederlanders tegen elkaar uitspeelde.²⁶⁰ Zes dagen na de aardbeving werd ‘Het Andere Monument’ onthuld door OvV-voorzitter Jeroen Dijsselbloem, op nog geen tien kilometer afstand van de omstreden ‘Gasmolecule’ die tien jaar eerder was onthuld door koningin Beatrix. Het nieuwe monument, dat een gescheurde baksteen verbeeldt, stond niet alleen symbool voor de fysieke bevingschade, maar ook voor ‘de barsten die dat veroorzaakt in de levensvreugde, het vertrouwen en de toekomstverwachtingen van de slachtoffers’, aldus de initiatiefnemers.²⁶¹ Het profiel van klokkenluider Meent van der Sluis is verwerkt in de scheur. Overigens was ook dit kunstwerk niet onomstreden: het was mede gefinancierd door de NAM.

In de Kamer gingen Wiebes en Rutte door het stof. De premier, die op 4 juni 2019 voor het eerst deelnam aan een plenair debat over de gaswinning in Groningen, bood in drievoud excuses aan voor de ‘crisis in slow motion’: veiligheid had lange tijd geen rol gespeeld, het dossier was vanaf het begin volstrekt onderschat en het streven naar juridische precisie was ten koste gegaan van de voortvarendheid. Volgens Nijboer (PvdA) moesten de excuses van Rutte ‘op parlementaire waarde geschat worden’. Alexander Kops (PVV) sprak van ‘wel heel veel gladde

^{xxiii} In februari 2021 presenteerde de GBB een onderzoek naar het stemgedrag van Tweede Kamerfracties inzake moties over het gaswinningsdossier sinds oktober 2017. De coalitiepartijen stemden inderdaad vaak als één blok, wat ook gold voor de coalitiepartijen VVD en PvdA ten tijde van het kabinet-Rutte II. PvdA, GroenLinks, PvdD en SP stemden voor vrijwel alle moties ‘ten gunste van Groningen’. De SP was zeer actief, maar veel eigen moties haalden het niet; moties van GroenLinks en PvdA werden in vergelijking vaker aangenomen. Johan de Veer, ‘Kritisch op stemgedrag Kamer’, *DvhN*, 26 febr. 2021.

praatjes van deze premier'.²⁶² Ook *DvhN* reageerde cynisch: 'Excuses alleen dichten geen scheuren.'²⁶³

Beckerman (SP) diende een motie van afkeuring in tegen Wiebes, waarbij ze verwees naar het oordeel van het SodM dat Groningen te kampen had met 'langdurige maatschappelijke ontwrichting' en dat primaire levensbehoeften van veiligheid en zekerheid veronachtzaamd waren. Ook Wiebes zag die ontwrichting, 'ook met mensen aan tafel'. De motie werd verworpen, maar in de Kamer en de media kreeg de 'wereldvreemde professor' Wiebes de volle laag. Hij zou vastzitten in 'zijn eigen werkelijkheid en computermodellen'.²⁶⁴

Het SodM adviseerde het ministerie van EZK een 'crisisaanpak' te hanteren voor de versterkingsoperatie – een boodschap die de toezichthouder in de daaropvolgende jaren zou blijven herhalen – en omwille van de veiligheid het volgende gasjaar niet meer dan 12 miljard m³ te winnen uit het Groningse veld.²⁶⁵ Dit streefgetal was al eerder genoemd door het SodM, maar Wiebes waakte voor de 'heiligverklaring' van deze 12 miljard. Hij maakte gewag van een 'duivels dilemma' tussen de veiligheid van de Groningers en de leveringszekerheid van gas aan de rest van het land.²⁶⁶ Hij werd echter kort op de huid gezeten. De Tweede Kamer nam een motie aan van de hand van Yesilgöz (VVD) met het verzoek de gaswinning 'op de kortst mogelijke termijn' terug te brengen tot onder de 12 miljard m³, indachtig de belangen van veiligheid én leveringszekerheid.²⁶⁷ In september kondigde Wiebes aan dat de gaskraan toch versneld kon worden dichtgedraaid: in 2022 in plaats van 2030. Groningse gedupeerden, lokale overheden, (regionale) media en de oppositiepartijen PvdA, SP en GroenLinks reageerden verheugd,^{xxiv} maar waren tegelijkertijd argwanend; ze vreesden dat hiermee ook verslapping zou intreden in de versterkingsoperatie, zoals in april 2018 was gebeurd.²⁶⁸

4.4 Perspectief voor het Noorden: investeren in de regio, koploper in de energietransitie

Om het Noorden perspectief te bieden en collectief te compenseren tuigde het kabinet in oktober 2018 het Nationaal Programma Groningen (NPG) op, een fonds met 1,15 miljard euro voor investeringen in economische, leefbaarheids- en energieprojecten. Deze gelden waren uitdrukkelijk niet bestemd voor schadeherstel en versterkingen; de financiering daarvan stond los van het NPG. Het wegblijven van de Groningse SP-gedeputeerde Eelco Eikenaar bij het 'Haagse feestje' van de presentatie van het programma noemde *DvhN* een 'potsierlijk gebaar', het ging immers om 'een substantieel bedrag waarmee een begin wordt gemaakt met het inlossen van de schuld aan de bewoners in het aardbevingsgebied'.²⁶⁹ Het NPG liet zien dat geld het probleem niet was om het Groningse vertrouwen te herstellen, zo benadrukte Rutte.²⁷⁰

Daarnaast zou Groningen een voortrekkersrol kunnen vervullen op het gebied van duurzaamheid. 'Onbedoeld zou het gasdebacle ook wel eens een katalysator kunnen blijken in [...] de energietransitie,' aldus *de Volkskrant* eind 2019.²⁷¹ Deze nieuwe functie werd ook aangemoedigd door de NAM.²⁷² De grootste kansen voor het Noorden lagen op het terrein van de productie van groene waterstof. Shell was een van de initiatiefnemers van het project om van Groningen een 'waterstof-walhalla' (*De Telegraaf*) te maken, tot tevredenheid van commissaris van de koning Paas. 'De weg naar Parijs loopt via de Eemshaven,' zei Paas, verwijzend naar het Klimaatverdrag dat 195 landen in december 2015 in de Franse hoofdstad hadden gesloten.²⁷³ De plannen met duurzame waterstof die Wiebes in april 2020 presenteerde en die werkgelegenheid, luchtkwaliteit en energietransitie ten goede moesten komen, konden rekenen op een warm onthaal in *DvhN*.²⁷⁴ Toch klonken in de krant ook cynische geluiden over het geboden perspectief, waarbij Groningen 'na de turfschuur en gaskraan van Nederland nu het nationale stopcontact moet worden'. Ook een ander overheidsinitiatief, de Regionale Energie Strategie (RES), bedoeld voor verduurzaming in de regio, kreeg kritiek: bij gebrek aan duidelijkheid over de lusten en de lasten werd 'Groningen weer verkocht aan Den Haag'.

^{xxiv} Volgens *Volkskrant*-journalist Jurre van den Berg markeerde het besluit van Wiebes een 'cultuurhistorische grens': 'Gaskraan Groningen al over drie jaar dicht', *de Volkskrant*, 11 sept. 2019.

Concrete plannen voortkomend uit de RES, zoals de aanleg van wind- en zonneparken, stuitte daarnaast op verzet in veel gemeenten.²⁷⁵

In het najaar van 2020 hoopten de drie noordelijke provincies aanspraak te maken op een subsidie van de Europese Commissie die de sociaaleconomische schade als gevolg van het einde van de gaswinning – het ging om een verwacht verlies van twintigduizend banen – moest opvangen en die tegelijkertijd de energietransitie moest bevorderen.²⁷⁶ Gert-Jan Segers (ChristenUnie) wenste dat er honderden miljoenen uit het Europese Just Transition Fund (JTF) naar het Noorden gingen: ‘Eerder zei ik al eens: “Groningen first”, maar vandaag zeg ik: “Make Noord-Nederland great again”.’²⁷⁷ De ChristenUnie steunde als enige coalitiefractie een motie van PvdA-Kamerlid Moorlag om het gehele JTF-bedrag dat voor Nederland bestemd was in te zetten in het Noorden. Staatssecretaris van Economische Zaken Mona Keijzer (CDA) wenste daarentegen het bedrag te verdelen tussen zes regio’s verspreid over het hele land, hetgeen volgens Moorlag de achterstelling van Groningen weer eens bevestigde: ‘We hebben in het Noorden nergens exclusief recht op.’²⁷⁸ Uiteindelijk kreeg het Noorden in totaal 438 miljoen toebedeeld. Niet de volle pot, maar ‘t kon minder’, aldus *DvhN*.²⁷⁹

4.5 Weinig voortgang, ontwrichting en een roep om individuele compensatie

In 2019 was de verantwoordelijkheid voor de uitvoering van de versterkingsoperatie overgeheveld van EZK naar het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK), waaronder ook het woonbeleid viel. Grote stappen in de versterkingen werden hierdoor aanvankelijk niet gezet. Nijboer (PvdA) noemde de versterkingsoperatie in november 2019 een ‘lachertje’. Volgens Van der Lee (GroenLinks) dreigde met een nieuw aangekondigd instituut – het Adviescollege Veiligheid Groningen – opnieuw kostbare tijd verloren te gaan. Susan Top van het Groninger Gasberaad zat hier evenmin op te wachten: ‘Voordat je het weet heb je weer een instituutje met personeel.’²⁸⁰ In de eerste vier maanden van 2020 waren slechts elf huizen versterkt. ‘Het is niet goed genoeg,’ moest minister van BZK Kajsa Ollongren (D66) toegeven in de Kamer.²⁸¹ Verder waarschuwde de provincie dat weer een nieuwe veiligheidsnorm zou leiden tot grote onderlinge verschillen in de aanpak van woningen en ook tot een algehele verkleining van de omvang van de versterkingsoperatie.²⁸² Deze verschillen, mede veroorzaakt door de veelheid aan betrokken instituties, werkten het Groningse sentiment van maatschappelijke ontwrichting (verder) in de hand. In augustus 2020, acht jaar na de aardbeving bij Huizinge, waren 1.100 huizen versterkt, terwijl 26.000 huizen als mogelijk onveilig waren aangemerkt. SodM-directeur Theodor Kockelkoren noemde dit tempo ‘onacceptabel’.²⁸³

Ook de schadeafhandeling bleef moeizaam verlopen. De Tijdelijke Commissie Mijnbouwschade Groningen (TCMG), die in maart 2018 door Wiebes in het leven was geroepen, slaagde er nauwelijks in de achterstanden – 17.500 schadegevallen begin 2019 – weg te werken.²⁸⁴ De Tijdelijke wet Groningen stelde ter vervanging het Instituut Mijnbouwschade Groningen (IMG) in, een zelfstandig bestuursorgaan dat onafhankelijk van het ministerie van EZK te werk ging. Om tot de gewenste ‘crisisaanpak’ te komen zag het SodM het liefst één instantie die verantwoordelijk was voor zowel schadeherstel als versterkingen – op dat moment waren respectievelijk de NCG en het IMG hier separaat mee belast. Een motie van Beckerman (SP) met deze strekking werd echter verworpen.²⁸⁵

Tijdens de behandeling van de Tijdelijke wet Groningen in de Tweede Kamer in januari 2020 zag Beckerman (SP) ‘sterke parallellen tussen de manier waarop de overheid omging met de gedupeerde Groningers en met de van fraude beschuldigde gedupeerden in de toeslagenaffaire’. Ze vroeg om compensatie – zoals inmiddels ook was toegezegd door het kabinet na de toeslagenaffaire – voor gedupeerde Groningers die ‘te lang moeten wachten’ op schadeherstel. Haar motie met die strekking werd verworpen, maar de roep om individuele compensatie klonk dus ook door in het gaswinningsdossier.^{xxv} ‘Groningen’ werd aldus in

^{xxv} Later dat jaar legde Beckerman in een motie de wens neer dat ‘iedereen in het bevingsgebied in aanmerking dient te komen voor een rechtvaardige compensatie’, maar ook deze motie werd verworpen: Kamerstukken II 2019/20, 35 250, nr. 13; Kamerstukken II 2020/21, 35 462, nr. 16.

verband gebracht met een andere grote politieke kwestie die simultaan speelde, de toeslagenaffaire, die eveneens in het teken stond van bestuurlijk onvermogen en het verloren vertrouwen van burgers in de overheid – deze vertogen werden zodoende nog dominanter. Het kabinet-Rutte III trad af in januari 2021 vanwege de toeslagenaffaire, waarna Wiebes (die als voormalig staatssecretaris van Financiën verantwoordelijkheid had gedragen voor dit dossier) de politiek verliet.²⁸⁶

In de afrondingsfase van de Tijdelijke wet Groningen, in mei 2021, deelde het demissionaire kabinet-Rutte III mee een aangenomen amendement van Beckerman dat onder meer juridische bijstand en financieel advies voor gedupeerden regelde op kosten van het Rijk niet uit te zullen voeren. Enkele staatsrechtgeleerden kwamen in het geweer: de Tweede Kamer werd 'buitenspel gezet' door deze weigering. Een novelle zorgde ervoor dat de individuele compensatie in de vorm van bijstand alsnog gerealiseerd werd; het kabinet verhaalde de kosten hiervoor op de NAM.²⁸⁷

4.6 'Loopgravengevecht' tussen de staat en de NAM 'over de ruggen van Groningers'

Het wantrouwen jegens de NAM nam in deze jaren verder toe. In december 2019 oordeelde het gerechtshof in Leeuwarden dat de NAM smartengeld moest betalen, een vergoeding voor immateriële schade die bedoeld was voor mensen die leed, verdriet of gederfde levensvreugde hadden ervaren door de gaswinning in het aardbevingsgebied. Het IMG ging over de uitvoering van deze juridisch bepaalde compensatieregeling. Het smartengeld stond los van de uitbetaling van schadeclaims en de versterkingsoperatie. Evenmin kon het worden gezien als genoegdoening voor het (door het kabinet erkende) 'overheidsfalen', benadrukte het IMG, hiervoor moest de politiek aanvullend met een oplossing komen als ze dat wilde.²⁸⁸

In maart 2021 oordeelde het Openbaar Ministerie in Noord-Nederland dat de strafrechtelijke vervolging van de NAM, zoals was gevraagd door de GBB en enkele individuele klagers, moest worden gestaakt, omdat er geen bewijs was voor opzettelijk strafrechtelijk verwijtbaar handelen.²⁸⁹ Ondertussen nam het aantal gehonoreerde schadeclaims door het IMG toe, waarna de NAM besloot aan de bel te trekken bij het Rijk: de schadenormen waren in haar ogen nogal ruimhartig en ze wenste niet te betalen voor 'schade die geen bevingsschade is'.^{xxvi} Volgens het IMG was er juist sprake van een 'inhaalslag'. 'De NAM plengt krokodillentranen,' aldus *DvhN*.²⁹⁰ In mei verklaarde NAM-baas Johan Atema dat niet 26.000 maar slechts vijftig huizen versterkt hoefden te worden. 'Groningen is nu even veilig als Friesland of Zeeland,' stelde hij. Atema beriep zich op een rapport van TNO; het SodM noemde de bewering van de NAM-voorman echter onjuist. Beckerman (SP) hekelde de 'harteloze hebzucht' van de NAM; volgens Nijboer (PvdA) was Atema 'van 't padje'.²⁹¹ Later bleek dat de NAM al een jaar lang, vanaf mei 2020, het Rijk onder druk had gezet om minder huizen te versterken dan de overheid voor ogen had door te wijzen op 'verouderde' veiligheidsnormen.²⁹²

Op de achtergrond speelde een oplopend conflict tussen de staat en de NAM over de financiële afwikkeling van de schade- en versterkingsgevallen. In april 2021 had een ruime meerderheid in de Tweede Kamer er bij demissionair minister van EZK Bas van 't Wout (VVD) op aangedrongen zijn poot stijf te houden als de NAM rekeningen ter discussie zou stellen.²⁹³ Dat laatste gebeurde ook: in oktober kwam naar buiten dat de NAM niet meer dan 60 procent van de kosten voor de versterkingsoperatie wilde betalen. Het kabinet en de NAM maakten zich op voor een juridische strijd. Dit 'loopgravengevecht' werd 'over de ruggen van de Groningers' gevoerd, schreef *DvhN*.²⁹⁴ In februari 2022 startte de NAM een arbitrageprocedure tegen de staat. Ze stond open voor een regeling die de aansprakelijkheid van de NAM voor de gaswinningschade in één keer afkocht. Staatssecretaris van Mijnbouw Hans Vijlbrief (D66) toonde zich bereid het gesprek aan te gaan. In de Tweede Kamer werd hem op het hart gedrukt geen 'onomkeerbare stappen' te nemen in de onderhandelingen.²⁹⁵

^{xxvi} De uitbetaling van schadeclaims ging ook naar plekken die niet direct in het aardbevingsgebied lagen, zoals de stad Groningen, waar op dat moment 27.000 van de 92.000 schademeldingen vandaan kwamen en waar ruim een kwart van het totale uitkeringsbedrag heen ging.

4.7 Valse start Rutte IV: leveringszekerheid bedreigd en een ontwrichtende loketscene

Het kabinet-Rutte IV, dat in januari 2022 aantrad, kende een valse start. Ten eerste had demissionair minister Stef Blok (VVD)^{xxvii} op de laatste werkdag van het vorige kabinet meegedeeld dat in het lopende gasjaar (tot oktober 2022) bijna dubbel zoveel Gronings gas (7,6 miljard m³) nodig was als eerder voorzien, vanwege vertragingen in de bouw van een stikstoffabriek in Zuidbroek en de leveringsverplichtingen aan Duitsland. In Groningen en daarbuiten werd verontwaardigd gereageerd, ook op de timing – vlak voor de kabinetswissel.^{xxviii} Volgens *Volkscrant*-redacteur Raoul du Pré zat er met het oog op de leveringszekerheid voor binnen- en buitenland voor het kabinet echter weinig anders op. Woedend reagerende politici hadden volgens Du Pré de emoties en daarmee ook de verwachtingen in Groningen alleen maar verder opgeschroefd.²⁹⁶

Ten tweede vond op de dag van de beëdiging van het nieuwe kabinet, op 10 januari, in het Noorden een ‘gênante loketscene’ plaats. Inwoners van het aardbevingsgebied die in aanmerking kwamen voor een subsidie voor achterstallig onderhoud van hun huizen meldden zich aan een loket, waar bleek dat het budget te kort schoot voor degenen die zich hadden gemeld.^{xxix} Sommigen hadden voor niets lange tijd buiten in de kou gewacht. Kranten schreven over een loterij, waarbij Groningers in een positie waren gebracht waarin ze elkaars concurrenten waren.²⁹⁷ De regeling was bedoeld als compensatie, maar het gevoel van maatschappelijke ontwrichting werd er juist door versterkt.

Enkele lokale bestuurders moesten het hierna ontgelden; zij zouden hun oren hebben laten hangen naar Den Haag. Commissaris van de koning Paas kreeg te horen dat hij niet welkom was bij de op handen zijnde fakkeltocht – op 15 januari liepen achtduizend mensen mee onder de leus ‘Respect voor Groningen’ – omdat de organisatie zijn veiligheid niet kon garanderen. De voormalige Groningse gedeputeerde Henk Staghouwer (ChristenUnie) – inmiddels minister van Landbouw – trof eveneens blaam, vond Johan de Veer, de *DvhN*-journalist die blijk gaf van toenemend activisme: ‘Nog nooit hebben Groningers zo’n belang gehad bij een charismatische aanvoerder van het type Fré Meis. Een vuurvreter die mensen mobiliseert en ze niet tegen elkaar uitspelen of wegzetten. De gasproblematiek kun je niet alleen overlaten aan politici met lijntjes naar Den Haag. [...] Een opstand lijkt niet ver weg.’^{xxx} Het vertoog van maatschappelijke ontwrichting had behalve op de bewoners onderling dus ook betrekking op de verwijdering tussen bewoners en lokale bestuurders.

^{xxvii} Hij was de vervanger van Bas van ‘t Wout.

^{xxviii} In feite had Blok al in november 2021 een soortgelijke aankondiging gedaan. Dat leidde destijds tot weinig ophef in de media.

^{xxix} Na een eerdere subsidieronde in juli 2021 was al gewaarschuwd voor een stormloop; Beckerman (SP) en Nijboer (PvdA), die een ‘wedstrijdje’ tussen Groningers onderling vreesden, hadden vergeefs om een verhoging van het subsidieplafond gevraagd: Kamerstukken II 2020/21, vraag 2021Z13221, 8 juli 2021; Mark Middel, ‘Een subsidietombola die de Groningers “vernederde”’, *NRC Handelsblad*, 14 jan. 2022.

^{xxx} Al in zijn tijd als gedeputeerde was in *DvhN* de loyaliteit van Staghouwer aan de Groningers in twijfel getrokken, toen het ging over zijn steun – als voorzitter van het Versterkingsoverleg Groningen (VOG) – aan demissionair Blok om haast te maken met de Tijdelijke wet Groningen en de amendementen-Beckerman (die onder meer bijstand voor gedupeerden regelden) niet uit te voeren: ‘Den Haag vraagt, Staghouwer draait.’ Na de loketscene in januari 2022 suggereerde Johan de Veer verder dat Staghouwer was beloond voor zijn ‘coöperatieve instelling’ als gedeputeerde met zijn benoeming als minister van Landbouw in het kabinet-Rutte IV: Lyanne Levy en Bas van Sluis, ‘Pion’, *DvhN*, 4 nov. 2021; Louis van Kelckhoven, ‘Toon van brief is geen uitzondering’, *DvhN*, 12 nov. 2021; Johan de Veer, ‘Groningse politiek naïef in gasdossier’, *DvhN*, 14 jan. 2022; Johan de Veer, ‘Keihard erop vliegen in gaskwestie’, *DvhN*, 19 jan. 2022.

4.8 Onzekere geopolitieke situatie: hoge gasprijzen en Russische inval in Oekraïne

In het najaar van 2021 was er een mondiale schaarste aan gas en stegen de gasprijzen. Steeds vaker werden in Nederland de ogen gericht op de Groningse reserves, die na het dichtdraaien van de gaskraan onder de grond zouden blijven zitten. Begin oktober voerden verschillende energiedeskundigen bezwaren op tegen de sluiting van het Groningenveld: ze wezen op de mogelijke koude winters in de toekomst, de krapte op de gasmarkten en de prijsstijgingen die daarvan het gevolg waren, alsook de geschatte waarde van het achtergelaten gas van 200 miljard euro.²⁹⁸ Het kabinet stelde zich op het standpunt dat desondanks de gaswinning niet weer zou worden opgevoerd, alleen 'als er een héle koude winter komt'.²⁹⁹

De oorlogsdreiging van Poetin versterkte de geopolitieke onzekerheid. Al jarenlang was gewaarschuwd voor de afhankelijkheid van Russisch gas, vooral van Amerikaanse zijde.³⁰⁰ Het kabinet had echter 'praktisch weinig andere mogelijkheden' dan te accepteren dat meer Russisch gas nodig is vanwege de stopzetting van de gaswinning in Groningen, zo leek *DvhN* in de zomer van 2021 in de situatie te hebben berust.³⁰¹ Deze logica kreeg een draai na de Russische inval in Oekraïne in februari 2022: van 'geen Gronings gas, dan maar Russisch gas' naar 'geen Russisch gas, dan maar Gronings gas'. Het stilleggen van het Groningenveld had de afhankelijkheid van Rusland alleen maar versterkt, schreef *De Telegraaf* verzuchtend, zonder dat er naar goede alternatieve energiebronnen was gekeken.³⁰²

Al snel gingen er geluiden op om de Groningse gaskraan toch weer verder open te draaien, mits de opbrengsten hiervan ten goede zouden komen aan de Groningers en zij er zelf mee instemden.³⁰³ Dat laatste leek het geval te zijn. Een flitsenquête van *DvhN* liet zien dat 61 procent van de duizend Groningse respondenten de gaswinning wenste op te schroeven tot de eerder door het SodM veilig verklaarde hoeveelheid van 12 miljard m³ per jaar. De enquête kreeg kritiek vanwege gebrekkige representativiteit. Een peiling van I&O Research die ongeveer gelijktijdig werd gehouden wees uit dat 42 procent van de Groningers de gaskraan open wilde – niet de meerderheid dus, maar wel een substantieel deel.³⁰⁴

Het kabinet stelde zich begin maart 2022 echter voorzichtig op: het Gronings gas was 'het allerlaatste redmiddel in het geval van een heel groot conflict'.³⁰⁵ Ook het SodM bleef op het standpunt staan dat de winning zo snel mogelijk naar nul moest. De toezichthouder betwijfelde of de opbrengsten van de eventuele extra gaswinning de versterkingsoperatie daadwerkelijk ten goede zouden komen: 'Het kabinet heeft altijd al gezegd dat geld bij de versterkingsoperatie geen rol speelt, dus dat zou niet uit moeten maken.' Verder riep het SodM het kabinet op de Groningers duidelijkheid te geven in deze onzekere geopolitieke situatie: de inzet van het Groningenveld als 'aller, allerlaatste redmiddel' was niet concreet genoeg.³⁰⁶

Concluderend

De aardgaswinning ontwikkelde zich van euforie naar probleem. Uiteraard werden de problematische kanten het eerst in het Noorden ervaren. Die keerzijden van de gaswinning betroffen de gevoelde achterstelling ten opzichte van de Randstad ('wingewest') en de fysieke gevolgen voor het landschap: bodemdaling en aardbevingen. Na Huizinge en het advies van het SodM waren de aardbevingen en de gaswinning nationale issues.

Het debat over de aardgaswinning kende vanaf 1959 een grillige dynamiek, waarbij externe factoren (aardbevingen, onderzoek van deskundigen, geopolitieke ontwikkelingen) discoursveranderingen veroorzaakten. Dat neemt niet weg dat het economische discours van de aardgasbaten lange tijd dominant was. Het profijt van deze opbrengsten was eenvoudigweg te groot. Het duurde lang, tot 2015, voordat het Rijk en de NAM de stap zetten naar afbouw van de gaswinning. Ook was vanaf de jaren zestig voor Rijk, NAM en Gasunie de leveringszekerheid aan de 'klanten', zowel in binnen- als buitenland, van groot belang. Nadat dit vanaf 2017-2018 steeds duidelijker ondergeschikt was gemaakt aan veiligheid, keerde het leveringszekerheidsvertoog begin 2022 ineens terug, toen minister Blok zinspeelde op verhoging van de gaswinning om te kunnen voldoen aan internationale verplichtingen. Het bevestigde bij aardbevingssslachtoffers in het Noorden het beeld van een onbetrouwbare overheid, die eerdere toezeggingen niet nakwam, en van de dominante economische blik op de aardgaswinning. Dat sentiment had zich voor het eerst gemanifesteerd bij het aantreden van het kabinet-Den Uyl (1973), toen de progressieve regeringspartijen tijdens de verkiezingscampagne gedane beloften om een deel van de aardgasopbrengsten aan het Noorden te doen toekomen niet nakwamen toen zij eenmaal regeerden.

In maart 2022 bewees de Russische inval in Oekraïne dat het geopolitieke vertoog opnieuw acuut kon worden. De wens niet langer afhankelijk te zijn van Russisch gas interfereerde met het eerdere voornemen om snel tot afbouw van gaswinning in Groningen te komen. Op de achtergrond, en incidenteel meer prominent, speelde in bepaalde perioden het discours van milieu en duurzaamheid, dat eveneens zinspeelde op vermindering van de gaswinning: begin jaren zeventig vanwege het doorbrekende besef dat fossiele brandstoffen in het algemeen en de Groningse gasvoorraad in het bijzonder eindig waren. Rond de eeuwwisseling werd Groningen voorgehouden dat het een hoofdrol kon spelen in de transitie naar meer duurzame energie ('Energy Valley').

Klokkenluiders als Willem Meiborg (in de jaren zestig) en Meent van der Sluis (jaren tachtig en negentig), die al vroeg wezen op de risico's van de aardgaswinning vanwege bodemdaling en aardbevingsrisico's, werden lange tijd weggehoond of weggezet door de overheid en de 'officiële' experts. Deze wetenschappers (vooral die van het KNMI) beweerden lange tijd dat de risico's verwaarloosbaar waren. Pas na de aardbeving in Huizinge (zomer 2012) en de bevestiging van de gevaren door het Staatstoezicht op de Mijnen (begin 2013) keerde het tij. Ook na de aardbeving in Huizinge bleef het belang van de aardgaswinning echter prominent: vanwege de financiële baten en met het oog op de energieleveringszekerheid.

In de ogen van de Groningers werd wetenschappelijk onderzoek ingezet om de onvermijdelijke uitkomst – vermindering van de aardgaswinning en ruimhartige vergoeding van de aardbevings schade – te saboteren of in ieder geval te vertragen. Er ontwikkelde zich een ingewikkelde interactie tussen het veiligheidsvertoog van de Groningers enerzijds en het lang dominante discours van de economische opbrengst en de leveringsgarantie anderzijds. Daarbij beriepen de autoriteiten zich op onderzoek door experts, hetgeen weer leidde tot teleurstelling en frustratie over de onbetrouwbare overheid en NAM bij de slachtoffers. Op de achtergrond speelde bij de Groningers het aloude sentiment van structurele achterstelling bij de Randstad. Het kwam bij elke nieuwe teleurstelling en niet-ingeloste belofte aan de oppervlakte. Vanaf 'Huizinge' verergerde de positie van een deel van de aardbevingssslachtoffers in hun strijd voor erkenning en genoegdoening en ontstonden verschillen in behandeling tussen de getroffen en, zodat sprake was van 'maatschappelijke ontwrichting'.

Na het rapport van de Onderzoeksraad voor Veiligheid, begin 2015, sloegen ook de autoriteiten de weg naar de afbouw van de gaswinning in. Het veiligheidsvertoog kreeg de overhand.

Zeker na 2012 volgden de media de verwickelingen in het Groningse gasdossier intensief en kritisch. Behalve nieuwsberichten verschenen in de kranten redactionele commentaren, interviews (ook met de aardbevingslachtoffers) en onderzoeksreportages. Uiteraard adresseerden de noordelijke bladen de aardbevingen het eerst en hadden landelijke media soms opvallend veel aandacht voor gerelateerde kwesties dichterbij de Randstad (gasopslag in Bergen, Noord-Holland), maar de toon van de berichtgeving over 'Groningen' week doorgaans niet af. Vanaf ongeveer 2005, maar zeker na 'Huizinge' besteedden ook de landelijke dagbladen aandacht aan de gevolgen van de aardgaswinning. Daarbij lag de sympathie bij de getroffen Groningers, die veel aandacht kregen, en richtte de kritiek zich op de NAM en het Rijk. Tegelijkertijd kregen de bestuurders en directie van de NAM ook alle ruimte om hun verhaal te doen.

Tot 2013 stond de gaswinning zelf niet ter discussie, ook niet in de regionale dagbladen. Wel groeide de kritiek op de NAM aangaande de schadeafhandelingen. De berichtgeving in de media speelde een eigen rol in de dynamiek, maar van een activistische journalistiek was slechts sporadisch sprake. Naarmate journalisten als Johan de Veer het dossier intensiever volgden, werden vooral de opinies in het *DvhN* steviger. De media lieten wel anderen aan het woord – bijvoorbeeld Freek de Jonge in 2017 – die openlijk speculeerden over de vraag of in de rest van Nederland de problematiek wel voldoende ernstig werd genomen.

De discoursontwikkelingen hadden vaak ook gevolgen voor het imago van personen of organisaties die 'het gezag' of het 'grote bedrijfsleven' vertegenwoordig(d)en, zoals de NAM (en de daarin samenwerkende multinationals Shell en ExxonMobil), de successievelijke ministers van Economische Zaken (die de aardgaswinning in portefeuille hadden), lokale en regionale bestuurders en de Nationaal Coördinator Groningen. Het vertrouwen van de Groningers in het kabinet en de NAM was broos. Hoewel zowel Kamp als Wiebes overging tot majeure beleidswijzigingen in het aardgasdossier, verspeelden beiden op enig moment het vertrouwen van het Noorden. Ongelukkige uitlatingen van de bewindslieden waren niet behulpzaam: 'Er kunnen doden vallen' (januari 2013, toegeschreven aan Kamp, terwijl hij het nooit zo heeft gezegd); aardbevingen als 'fact of life' (september 2014, Kamp); 'bevinkje' (Wiebes na de aardbeving bij Westerwijtwerd, mei 2019).

De Tweede Kamer pikte de aardbevingsproblematiek pas laat op. In de loop van de tijd waren er onder de Kamerleden die de problematische kanten van de aardgaswinning onder de aandacht brachten nogal wat 'noorderlingen': Arend Biewenga, Fré Meis, Kees Zijlstra en Henk Knol, Tineke Witteveen, Henk Nijboer, William Moorlag, Agnes Mulder en Sandra Beckerman. Vanaf 2013 werd echter nagenoeg Kamerbreed aandacht gevraagd voor de problematiek. Hoewel voor veiligheid en schadeafhandeling eerder sporadisch aandacht was gevraagd via Kamervragen, werden deze thema's voor het eerst uitvoerig behandeld in aanloop naar de nieuwe Mijnwet van 2002. Speelde 'Groningen' in de verkiezingscampagne van 2012 nog geen rol, dat was wel het geval in die van 2017 en 2021.

In de Kamer bleek van de grote partijen de VVD, die tussen 2012 en 2022 de minister van EZ leverde, het langst gevoelig voor het discours van de baten en de leveringszekerheid. Coalitiebelangen waren evenzeer van invloed. Ook voor de PvdA – in 2012-2017 als regeringspartij medeverantwoordelijk voor het kabinetsbeleid inzake de aardgaswinning – lag de kwestie daarom ingewikkeld.

De instelling van de parlementaire enquête naar de aardgaswinning in maart 2019, nadat eerdere pogingen waren gestuit door Kamermeerderheden, betekende de definitieve erkenning door de politiek. Kamerbreed werd de druk opgevoerd om de veiligheid in Groningen te waarborgen en getroffen burgers collectief en individueel te compenseren, al bleven partijen ook oog houden voor het belang van leveringszekerheid.

-
- ¹ Herman de Jong, 'Slochteren. De nationale bodemschat' in: Wim van den Doel (red.), *Plaatsen van herinnering. Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2005) p. 276-277.
- ² De Jong, 'Slochteren', p. 272-274.
- ³ 'PvdA: zo nodig parl. enquête over aardgas', *Het Vrije Volk*, 14 dec. 1964.
- ⁴ Emiel Hakkenes, *Gas. Het verhaal van een Nederlandse bodemschat* (Amsterdam 2020) p. 111.
- ⁵ Kamerstukken II 1994/95, 23 819, Aanwijzing streekplan Drenthe in verband met pasopslag bij Langelo, 18 aug. 1994, nr. 1.
- ⁶ Handelingen II 1962/63, 4 okt. 1962, p. 3009, 3036 en 3037.
- ⁷ Handelingen II 1971/72, Aanhangsel nr. 619; Hakkenes, *Gas*, p. 150-151.
- ⁸ *NvhN*, 8 nov. 1963. Zie ook: <https://www.anderetijden.nl/artikel/598/nam-weet-sinds-1963-van-bodemverzakkingen-groningen>.
- ⁹ Erwin H. Karel, 'Groningen in beweging. Het debat in Den Haag en Groningen over de gaswinning 1959-2018', *Regio versus Randstad. Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2018*, p. 29-30.
- ¹⁰ Hakkenes, *Gas*, p. 123 en verder.
- ¹¹ Handelingen II 1971, Aanhangsel nr. 352 (vragen Dijkstra en Terlouw); Handelingen II 1971/72, Aanhangsel nr. 1106 (vragen Dijkstra en Terlouw).
- ¹² Lejo Siepe en Gerrit Voerman, *Fré Meis. Handelsreiziger in revoluties* (Zutphen 2002), in het bijzonder p. 44-45, 68-69, 72-75, 83 en 101-102.
- ¹³ Hakkenes, *Gas*, p. 133-147. Karel meent dat de 'achterstellingsideologie' in de jaren negentig naar de achtergrond verdween. Karel, 'Groningen in beweging', p. 33.
- ¹⁴ Hakkenes, *Gas*, p. 106-114.
- ¹⁵ Hakkenes, *Gas*, p. 157 en verder.
- ¹⁶ Jan-Willem Brouwer, 'Plus petits qu'avant? La position internationale des Pays-Bas au lendemain du premier élargissement de la Communauté Européenne' in: Michel Dumoulin, Jürgen Elvert en Sylvain Schirmann (ed.), *Stratégies et acteurs. Construire l'Europe au XXe siècle. Liber amicorum Éric Bussière* (Stuttgart 2022) p. 144; Hakkenes, *Gas*, p. 109.
- ¹⁷ De Jong, 'Slochteren', p. 277.
- ¹⁸ Karel, 'Groningen in beweging', p. 32.
- ¹⁹ Uitspraak van Commissaris van de Koningin Henk Vonhoff tijdens de feestelijke bijeenkomst van bestuurders en NAM in de Freylemaborg te Slochteren. 'NAM-directeur ir. Bob Jetses: De vondst van nog een Slochterenveld in ons land zit er niet in', *Leeuwarder Courant*, 5 okt. 1984.
- ²⁰ 'Insiders: tot vijftig cm. Bodemdaling gaswinning veel groter', *NvhN*, 23 okt. 1984; Gaswinning doet bodem in Groningen sterk dalen, *NRC Handelsblad*, 23 okt. 1984; 'Fonds van NAM voor schade gaswinning niet groot genoeg. Bodemdaling is ernstiger', *Trouw*, 23 okt. 1984; 'Grond zakt 70 centimeter door gaswinning. Bodem Groningen daalt sterker dan verwacht', *de Volkskrant*, 24 okt. 1984.
- ²¹ 'Verzakking huizen door gaswinning? Nieuw onderzoek naar bodemdaling', *NvhN*, 5 maart 1985; 'Onderzoek naar daling grondwaterpeil door gaswinning Groningen', *NRC Handelsblad*, 5 maart 1985; 'Verband gaswinning en schade aan gebouwen ontkend: Groningse gedeputeerde pleit voor extern onderzoek bodemdaling', *de Volkskrant*, 6 maart 1985; Jan Hensema, 'Kamervragen over bodemdaling', *NvhN*, 25 okt. 1984; Handelingen II 1984/85, Aanhangsel nr. 246, p. 485-485.
- ²² 'NAM steekt geld in bouw van gemalen', *Leeuwarder Courant*, 1 juli 1997.
- ²³ Dit werd uitgevoerd door TNO, Grondmechanica Delft en Shell. *Studieresultaten betreffende ongelijkmatige zakkingen in verband met aardgaswinning in de provincie Groningen*. Deelstudie I en II (Groningen 1987), online: <https://commissiebodemdaling.nl/sub/ongelijkmatige-zakking>; 'Boeren kunnen claims wel vergeten: Geen vergoeding bodemverzakking', *NvhN*, 26 maart 1987; 'Gaswinning geen oorzaak bodemdaling Groningen', *Trouw*, 26 maart 1987.
- ²⁴ 'Aardbevingenboek maakt veel los', *NvhN*, 5 juli 1989.
- ²⁵ Angelo Vergeer, "'Don Quichot van de gasvelden" ziet keer op keer bevestiging theorie: "Als de kachel loeit, beeft Nederland"', *De Telegraaf*, 23 febr. 1991.
- ²⁶ Kamerstukken II 1988/89, 21 108, 'Bodemverzakkingen en aardbevingen in het noorden van Nederland', nr. 1 en 2; Handelingen II 1989/90, Aanhangsel nr. 335, p. 67; 'Kamerlid Zijlstra gelooft niet in antwoorden minister', *NvhN*, 20 juni 1989; 'Kamerlid dr. Kees Zijlstra: Bodemdaling erger dan NAM beweert', *Leeuwarder Courant*, 15 juli 1989; 'Drents Statenlid Van der Sluis over bodemdaling: "NAM interpreteert de eigen gegevens te losjes"', *NvhN*, 14 dec. 1989; 'Na publicatie in NvhN: Vragen Kamerleden over bodemdaling', *NvhN*, 20 dec. 1989.
- ²⁷ 'Asser geograaf wijt aardbevingen aan gaswinning', *De Telegraaf*, 30 dec. 1986.
- ²⁸ Handelingen II 1986/87, Aanhangsel nr. 669, p. 1329.

-
- ²⁹ 'Gedeputeerde gelooft niet in relatie met gaswinning. Onderzoek oorzaak aardbevingen niet nodig', *NvhN*, 26 april 1988; 'Provincie Groningen over opvatting Drents Statenlid: Geen nieuwe studie naar bodemdaling', *NvhN*, 6 juni 1989.
- ³⁰ Handelingen II 1989/90, Aanhangsel nr. 290, p. 585-586 en nr. 325, p. 655.
- ³¹ Kerst Huisman, 'MIT: Gaswinning kan aardbevingen veroorzaken', *Leeuwarder Courant*, 21 april 1990.
- ³² *Eindrapport Multidisciplinair onderzoek naar de relatie tussen gaswinning en aardbevingen in Noord-Nederland* (z.p. 1993) p. 5.
- ³³ Nico van Dijk, 'Bodemtrillingen door gaswinning?', *Drentse en Asser Courant*, 7 dec. 1988.
- ³⁴ A.M.H. Nolet, 'Bespreking Aardbevingen in Noord-Nederland', *Nieuwsbrief KNGMG*, febr./maart 1991, nr. 2; Jules Hezemans, 'KNMI: gaswinning loopt geen gevaar door aardbevingen', *NvhN*, 1 mei 1991; Piter Bergstra, 'Wetenschappelijk rapport: Gaswinning is oorzaak bevingen'; 'Frank Duut ongeschokt'; 'KNMI-seismoloog Haak over onderzoek relatie gaswinning en aardbevingen: Politiek moet oordeel geven', *NvhN*, 13 nov. 1992.
- ³⁵ Handelingen II 1992/93, Aanhangsel nr. 147, p. 305-306; Hakkenes, *Gas*, p. 167.
- ³⁶ Margriet Brandsma, Heleen Ekker en Reinalda Start, *De gaskolonie. Van nationale bodemschat tot Groningse tragedie* (Groningen 2017) p. 23-24.
- ³⁷ 'Snel meer aardbevingen in Noorden', 'Verband aardbevingen met gaswinning moet nog blijken', *NvhN*, 23 nov. 1994.
- ³⁸ 'Gemeenten bang voor nog meer bevingen bij Alkmaar. Spoedoverleg over stoppen gaswinning', *De Telegraaf*, 22 sept. 1994; Piter Bergstra, 'De andere beleving van een aardbeving', *NvhN*, 27 sept. 1994.
- ³⁹ Piter Bergstra, 'Zorgen', *NvhN*, 4 sept. 1995; F.G. de Ruiter, 'Aardschokken: Tientallen schadeclaims door trillen en zakken', *NRC Handelsblad*, 31 jan. 1997.
- ⁴⁰ Piter Bergstra, 'Wat God niet weet, weet Meent van der Sluis', *NvhN*, 13 okt. 1990.
- ⁴¹ 'Rijksgeoloog op drukke forumavond: Bodemdaling Grouw door waterpeilverschil', *Leeuwarder Courant*, 26 okt. 1988.
- ⁴² 'Aardbevingen Noord-Nederland in boekvorm', *NvhN*, 24 april 1989; Piter Bergstra, 'Sceptis onder geologen groot: Aardbevingenprofeet Van der Sluis waagt zich in het hol van de leeuw', *NvhN*, 19 mei 1989.
- ⁴³ 'Aardbevingenboek maakt veel los', *NvhN*, 5 juli 1989.
- ⁴⁴ Gerlof Leistra, 'Schokken in de Drentse grond: verband tussen rammelende theekopjes en gasboringen', *Elsevier's Magazine*, 4 juli 1992.
- ⁴⁵ Piter Bergstra, "'Houding jegens Van der Sluis is fout". Utrechtse hoogleraar kritiseert NAM en KNMI', *NvhN*, 18 nov. 1992.
- ⁴⁶ Zie voor wat betreft de tegenwerking van onderzoekers door de NAM ook: Brandsma, Ekker en Start, *De gaskolonie*, p. 178; Piter Bergstra, "De geologie is het laatste staatsgeheim van Nederland", *NvhN*, 20 jan. 1993; 'Oprichting in Groningen. Geologenplatform wil burgers informeren', *NvhN*, 6 april 1993; Piter Bergstra, 'Roest verlaat Onafhankelijk Geologenplatform', *NvhN*, 23 mei 1995.
- ⁴⁷ P. van der Gaag en F. van den Berg, 'Aardbevingenonderzoek laat te wensen over', *NvhN*, 26 sept. 1994. Ook de Onderzoeksraad voor Veiligheid concludeert in 2013 dat de hypothesen van het BOA-rapport onderzocht hadden moeten worden. Brandsma, Ekker en Start, *De gaskolonie*, p. 24.
- ⁴⁸ Gerlof Leistra, 'Schokken in de Drentse grond: verband tussen rammelende theekopjes en gasboringen', *Elsevier's Magazine*, 4 juli 1992; Broer Scholtens, 'Aardbevingen stellen dwarsliggers in het gelijk', *de Volkskrant*, 20 nov. 1992; Jaco Alberts en Karel Berkhout, 'Dan spelen we het spel mee. De kwetsbaarheid van de politiek voor beïnvloeding door bedrijven', *NRC Handelsblad*, 13 juni 2002.
- ⁴⁹ 'Boren en beven, De angstige toekomstdroom van de Biesbosch', *Rotterdams Dagblad*, 19 maart 2002.
- ⁵⁰ Marcel Wichgers, 'Schadelijke gevolgen van gaswinning laten politiek koud', *Algemeen Dagblad*, 3 sept. 1994; M.W. van der Sluis, 'Rapport gasopslag Langelo rammelt aan alle kanten', *Algemeen Dagblad*, 29 dec. 1994.
- ⁵¹ Lukas Koops, *Meent van der Sluis (1944-2000): luis in de pels* (Assen 2021) p. 163-164.
- ⁵² M.W. van der Sluis, 'Aardgaswinning in Noorden en onrecht', *NvhN*, 23 sept. 1996.
- ⁵³ Meent van der Sluis, *Dutch drowning syndrome. Mijnbouwschade op vasteland en Wadden in Nederland* (Groningen 1997) p. 30-31.
- ⁵⁴ Marcel Wichgers, 'Schadelijke gevolgen van gaswinning laten politiek koud', *Algemeen Dagblad*, 3 sept. 1994.
- ⁵⁵ 'Geologenplatform wil een betere schaderegeling na aardbevingen', *NvhN*, 3 febr. 1995; Piter Bergstra, 'Roest verlaat Onafhankelijk Geologenplatform', *NvhN*, 23 mei 1995.
- ⁵⁶ 'NAM achter nieuwe regels schade bij aardbevingen', *NvhN*, 4 sept. 1995; Piter Bergstra, 'Zorgen', *NvhN*, 4 sept. 1995; 'Benadeelden aardschokken krijgen schadevergoeding', *Trouw*, 8 dec. 1995.
- ⁵⁷ Bouke Nielsen, 'De strijd om schadevergoeding. "Echte angst voor aardschokken is er niet"', *NvhN*, 29 mei 1999; 'Boren en beven, De angstige toekomstdroom van de Biesbosch', *Rotterdams Dagblad*, 19 maart 2002.

-
- ⁵⁸ Theo Koopman, 'De bodem daalt, maar niemand weet hoe ver', *NvhN*, 22 april 1989; Piter Bergstra, 'Zorgen', *NvhN*, 4 sept. 1995; 'Benadeelden aardshokken krijgen schadevergoeding', *Trouw*, 8 dec. 1995; Koos Bijlsma, 'NAM vreest veel claims na rapport Van Dunné', *NvhN*, 12 sept. 1996; Chiel Evers, 'Staten verwijten NAM arrogantie', *Leeuwarder Courant*, 21 jan. 1999.
- ⁵⁹ F.G. de Ruiters, 'Aardshokken: Tientallen schadeclaims door trillen en zakken', *NRC Handelsblad*, 31 jan. 1997.
- ⁶⁰ Dick van Bolhuis, 'Gedupeerden willen NAM op knieën krijgen', *NvhN*, 26 aug. 1997; 'NAM vergoedt schade na aardbeving door gaswinning Drenthe', *de Volkskrant*, 27 aug. 1997; Willem van Hamersvelt, 'Bodemdaling en aardshokken', *NvhN*, 6 sept. 1997.
- ⁶¹ Henk Wollerich, 'Een halve eeuw duizelingwekkende getallen', *NvhN*, 6 sept. 1997.
- ⁶² 'Boren en beven, De angstige toekomstdroom van de Biesbosch', *Rotterdams Dagblad*, 19 maart 2002; Koops, *Meent van der Sluis*, p. 183-184.
- ⁶³ Piter Bergstra, 'Nieuwe folder aardshokken nodig voor het Noorden', *Dagblad van het Noorden (DvhN)*, 14 nov. 2003; Mick van Wely, 'Onrust over aardshokken. Burgemeester van Loppersum benadert KNMI en NAM om uitleg aan bevolking te geven', *DvhN*, 18 nov. 2003; 'Groningers bezorgd en boos over schade door gaswinning en bevingen', *NRC Handelsblad*, 3 dec. 2003; 'Onafhankelijke commissie moet studeren op risico's gaswinning voor bevolking', *DvhN*, 8 dec. 2003.
- ⁶⁴ Piter Bergstra, 'Meent en NAM', *DvhN*, 9 dec. 2003.
- ⁶⁵ Rob Schoof, 'De zegen van de bodemdaling. Groningen, het gas en de badkuip', *NRC Handelsblad*, 15 mei 2004; Robert de Roo, 'Regioforum: moet de NAM alle scheuren in woningen vergoeden?', *DvhN*, 21 mei 2004.
- ⁶⁶ Dit staat haaks op de mening van een voormalig RGD-directeur die erkende dat de Rijksinstituten kampten met een 'geloofwaardigheidsprobleem'. Piter Bergstra, 'Onverwachte steun voor platform van geologen', *NvhN*, 6 maart 1993; Handelingen II 1996/97, Aanhangsel nr. 1059, p. 2163-2164, nr. 1275, p. 2605 en nr. 1457, p. 2977-2979; Kamerstukken II 1997/98, 21 108, 'Bodemverzakking en aardbevingen in het noorden van Nederland', nr. 6.
- ⁶⁷ Chiel Evers, 'Staten verwijten NAM arrogantie', *Leeuwarder Courant*, 21 jan. 1999; Marcel de Jong, 'Expert kraakt rapport gasschade', *Leeuwarder Courant*, 20 maart 1999.
- ⁶⁸ 'Jorritsma komt Noorden tegemoet', *NvhN*, 30 mei 2000.
- ⁶⁹ 'Commissie oordeelt over schadeclaims bodemdaling', *NvhN*, 10 juli 2000; Henk Wollerich, 'Schade door mijnbouw soepeler afgewerkt', *DvhN*, 7 juni 2001; Kamerstukken II 2000/01, 26 219, 'Nota naar aanleiding van het nader verslag', nr. 12, p. 2-5, 28-29.
- ⁷⁰ 'Rapportcijfer', *NvhN*, 19 sept. 2000.
- ⁷¹ 'Huseigenaren ontevreden over schaderegeling na aardbevingen', *NvhN*, 11 aug. 2000; Marieke Smegen, 'Desnoods dagen we Jorritsma voor de rechter', *NvhN*, 10 okt. 2000.
- ⁷² 'Boren en beven, De angstige toekomstdroom van de Biesbosch', *Rotterdams Dagblad*, 19 maart 2002.
- ⁷³ Alleen de PvdA, GroenLinks en SP stemden voor het amendement-Witteveen. 'PvdA alleen met omkering bewijs mijnbouwschade', *NvhN*, 27 maart 2002; Handelingen II 2001/02, 26 maart 2002, p. 4090-4096 en 4107; Handelingen II 2001/02, 9 april 2002, p. 4375.
- ⁷⁴ Wendelmoet Boersema, *Gronings goud. Over de macht van het gas en de rol van Rusland* (Amsterdam 2021), p. 153-154.
- ⁷⁵ Arend van Wijngaarden, 'Noorden en aardgas: alleen maar daling', *DvhN*, 11 okt. 2003; Marcel de Jong, 'Strijd om gasbaten is weer terug bij af', *Leeuwarder Courant*, 10 jan. 2004.
- ⁷⁶ De uiteindelijke 300 miljoen extra kwamen grotendeels uit de gasbaten. Van het geld moesten ook de kokkelvissers worden gecompenseerd. 'Kamer: minister te krenterig voor wad', *DvhN*, 10 nov. 2004; 'Visie minister Dekker op wadden stelt teleur', *DvhN*, 11 nov. 2004; 'Regering drukt geld waddenfonds achterover', *DvhN*, 26 nov. 2004; 'Rijk stopt 300 miljoen extra in Waddenfonds', *DvhN*, 24 juni 2005.
- ⁷⁷ Geert Wolters, 'Gaslobby belazert het Noorden', *de Volkskrant*, 7 april 2004.
- ⁷⁸ 'Onderschatte regio: Zieligheidsdenken maakt plaats voor zelfbewustzijn in noord-Nederland', *NRC Handelsblad*, 16 mei 2002; Bert Westerink, 'Er is in Groningen verdorie genoeg om trots op te zijn', *DvhN*, 15 juli 2004; 'Het Noorden: Afspraak is afspraak', *Algemeen Dagblad*, 16 sept. 2004.
- ⁷⁹ J. Oosterhaven en J. van Dijk, 'Het regionaal economisch beleid: een nachtkaars voor Noord-Nederland?', *Beleid & Maatschappij* 19 (1992) nr. 4, p. 184-196.
- ⁸⁰ 'Groningen door gas "te rijk" voor EG-steun', *NvhN*, 7 juni 1986; "'Rijkdom" Groningen ter discussie: Statenvragen over schrappen ESF-fonds', *NvhN*, 14 juni 1986; 'Economische groei sterkst in Groningen', *NvhN*, 21 sept. 1991; 'Noorden rijkste deel', *Leeuwarder Courant*, 10 febr. 1999.
- ⁸¹ Theo Westerwoudt, 'Doorvoer; Gasunie gaat iets nieuws doen', *NRC Handelsblad*, 30 jan. 1997.

-
- ⁸² 'Ondergrondse gasopslag voor koude tijden', *NvhN*, 8 maart 1994; Henk Wollerich, 'Nederland komt snel in de kou te zitten', *NvhN*, 18 mei 1994; Theo Westerwoudt, 'Doorvoer; Gasunie gaat iets nieuws doen', *NRC Handelsblad*, 30 jan. 1997.
- ⁸³ K. Koedijk, 'Afscheid van FES?', *Tijdschrift voor Openbare Financiën* 41 (2009) nr. 1, p. 15-22.
- ⁸⁴ H. Langman, *Ruimtelijk-economisch perspectief Noord-Nederland* (Den Haag 1997) p. 1.
- ⁸⁵ *Kompas voor het Noorden: ruimtelijk-economisch ontwikkelingsprogramma Noord-Nederland 2000 t/m 2006* (Assen 1999).
- ⁸⁶ *Pieken in de Delta: gebiedsgerichte economische perspectieven* (Den Haag 2004) p. 46-50.
- ⁸⁷ 'De regio's moeten het nu zelf doen', *de Volkskrant*, 10 juli 2004; 'Kamer van Koophandel Friesland wil af van Langman-aanpak', *DvhN*, 12 juni 2004; 'Kamer: verlies gaskorting compenseren. PvdA en CDA: Noorden kan blijven profiteren van gaswinning door Langman-gelden in stand te houden', *DvhN*, 13 jan. 2004.
- ⁸⁸ Piter Bergstra, 'De wegen in het Noorden zijn toch prima?', *DvhN*, 14 okt. 2004.
- ⁸⁹ 'Het Noorden is één in de afwijzing van de Haagse plannen', *Trouw*, 15 sept. 2004; 'Lot van het Noorden in handen Tweede Kamer', *DvhN*, 16 sept. 2004; 'Kamer wil het Noorden toch steunen', *de Volkskrant*, 16 sept. 2004.
- ⁹⁰ Marcel de Jong, 'Een verloren strijd', *Leeuwarder Courant*, 11 sept. 2004.
- ⁹¹ 'Kamer wil steun aan Noorden voortzetten', *DvhN*, 15 sept. 2004; 'Noorden wordt de dupe van een wisseltruc', *DvhN*, 16 sept. 2004; 'CDJA: Noord-Nederland moet niet zo jammeren', *DvhN*, 17 sept. 2004; 'Coalitie halveert steun aan Noorden. Geen 60 maar 30 miljoen per jaar', *DvhN*, 6 okt. 2004.
- ⁹² *Jaarverslag Staatstoezicht op de Mijnen 2003* (2004) p. 21.
- ⁹³ 'Sinds november geen schokken meer', *DvhN*, 23 okt. 2004.
- ⁹⁴ 'Gasunie sluit uniek contract met Rusland', *Trouw*, 17 mei 1996; Theo Westerwoudt, 'Doorvoer; Gasunie gaat iets nieuws doen', *NRC Handelsblad*, 30 jan. 1997.
- ⁹⁵ 'Energy Valley'; Henk Wollerich, 'Zo kan het zijn in 2015. Energy Valley: een energiek plan voor Noord-Nederland', *DvhN*, 25 jan. 2003.
- ⁹⁶ Henk Wollerich, 'Het borrelt en bruist een beetje in Energy Valley', *DvhN*, 20 maart 2004.
- ⁹⁷ Henk Wollerich, 'Noorden aantrekkelijk voor energiesector', *DvhN*, 2 juli 2004.
- ⁹⁸ Het is niet duidelijk wat de gasrotunde heeft opgeleverd. In juni 2012 plaatste de Algemene Rekenkamer vraagtekens bij de noodzaak en het nut van het project: er zouden miljarden zijn geïnvesteerd zonder dat was onderzocht of dat wel nut had. Zie: *Gasrotonde; nut, noodzaak en risico's. Nederland als Europees knooppunt van gastransport* (2012). (<https://www.rekenkamer.nl/publicaties/rapporten/2012/06/14/gasrotonde-nut-noodzaak-en-risico%E2%80%99s#:~:text=Omdat%20Gasunie%20en%20EBN%20staatsdeelnemingen,jaarlijks%20ontvangt%20van%20dit%20staatsbedrijf.>)
- ⁹⁹ Kamerstukken 2004/05, 29 023, nr. 10, Brief van de minister van Economische Zaken.
- ¹⁰⁰ Kamerstukken II 2007/08, 31 510, nr. 1, Energierapport 2008.
- ¹⁰¹ Boersema, *Gronings goud*, p. 126 en 146.
- ¹⁰² 'Europa klampt zich vast aan Russisch gas', *Leeuwarder Courant*, 2 jan. 2006.
- ¹⁰³ Kamerstukken II 2007/08, 31 200 III, nr. 9, Brief van de minister-president, 13 nov. 2007.
- ¹⁰⁴ Handelingen II 2008/09, 28 okt. 2008, p. 16-1160.
- ¹⁰⁵ Boersema, *Gronings goud*, p. 130-138.
- ¹⁰⁶ Henk Wollerich, 'Noorden moet Energy Valley worden', *DvhN*, 25 jan. 2003.
- ¹⁰⁷ 'Schone-energiesector krijgt 200 miljoen', *Leeuwarder Courant*, 15 febr. 2006.
- ¹⁰⁸ Henk Wollerich, 'Het borrelt en bruist een beetje in Energy Valley', *DvhN*, 20 maart 2004.
- ¹⁰⁹ Pieter Sijpersma, 'Energie land', *DvhN*, 23 juli 2012.
- ¹¹⁰ Handelingen II 2004/05, 23 nov. 2004, p. 26-1661.
- ¹¹¹ 'Noorden krijgt fooi voor gas', *DvhN*, 28 juni 2006.
- ¹¹² Johan de Veer, 'Noorden wil meer gasgeld', *DvhN*, 11 febr. 2011.
- ¹¹³ Pieter Sijpersma, 'Het gelijk van Zanen', *DvhN*, 12 febr. 2011.
- ¹¹⁴ Robert de Roo, 'Onderzoek TNO en KNMI: gasvelden in het Noorden meest gevoelig voor aardbevingen', *DvhN*, 24 febr. 2005.
- ¹¹⁵ 'Noorden krijgt veel meer aardbevingen', *DvhN*, 9 aug. 2006.
- ¹¹⁶ 'Bodemdaling volgens verwachting', *DvhN*, 4 jan. 2006.
- ¹¹⁷ Marijke Brouwer, 'Aardschokken worden gewoontjes', *DvhN*, 31 okt. 2008.
- ¹¹⁸ Koos Bijlsma, 'Voortschrijdend inzicht', *DvhN*, 29 mei 2009.
- ¹¹⁹ Louis van Kelckhoven, 'Midden-Groningen baalt van "de ballen van de NAM"', *DvhN*, 26 jan. 2018.
- ¹²⁰ Karin Sitalsing, 'Groningers voelen zich nog altijd beetje bestolen', *de Volkskrant*, 16 juni 2009.

-
- ¹²¹ Deze brief van de Vereniging Groninger Dorpen wordt alleen vermeld in het rapport over de aardbevingsrisico's in Groningen dat de Onderzoeksraad voor Veiligheid uit januari 2015. Volgens de Onderzoeksraad zou de brief ook hebben gewaarschuwd voor beschadiging van het vertrouwen in de NAM omdat deze de maximumsterkte van de aardbevingen steeds bijstelde.
<https://www.onderzoeksraad.nl/nl/page/3190/aardbevingsrisico-s-in-groningen>, p. 47.
- ¹²² Mick van Wely, 'Apart loket voor vragen over aardstokken', *DvhN*, 1 dec. 2006.
- ¹²³ Hakkenes, *Gas*, p. 215-217. 'Bodembeweging heeft al 131 leden', *De Eemsbode*, 27 okt. 2010.
- ¹²⁴ Dirk Minkes, 'Groningse bodem blijft beven', *DvhN*, 26 okt. 2011.
- ¹²⁵ 'Voorlichting over "gasbevingen" Loppersum', *De Eemsbode*, 28 maart 2012. Zie ook: 'Aardstokken en bodemdaling', *DvhN*, 28 maart 2012. Helaas geen nadere informatie over dit 'verslag' op de website van GBB.
- ¹²⁶ 'Henk Kamp VVD, Economische Zaken: verveling', o.a. *Twentsche Courant Tubantia* en *DvhN*, 6 nov. 2012. 'Economische Zaken geldt als een denk- en praatministerie, dat weinig beleid produceert. Kamp zou Kamp niet zijn als hij toch iets concreets voor elkaar krijgt. Bijvoorbeeld een veel duurzamere energieproductie. Daar zal hij zeker zijn best voor doen, al is het maar omdat hij de kritische ogen van PvdA-leider Diederik Samsom op zich gericht weet.'
- ¹²⁷ Kamerstukken II 2012/13, 33 529, nr. 2. Het uitgesproken rapport van het SodM is later als een trendbreuk beschouwd, onder meer in het rapport van de OvV: *Aardbevingsrisico's in Groningen*, p. 77; zie voor een gedegen reconstructie ook: 'De grote klap', *DvhN*, 11 jan. 2014.
- ¹²⁸ *De Volkskrant*, 18 aug. 2012; 'Commentaar', *DvhN*, 21 aug. 2012.
- ¹²⁹ Herman Damveld, *Gaswinning Groningen: een bewogen geschiedenis. Versterking en perspectief: wens of werkelijkheid?* (Bedum 2020) p. 17-19; 'Zwaarste schok in Groningen', *de Volkskrant*, 18 aug. 2012.
- ¹³⁰ 'Maximale aardstok is 3,9 op de schaal van Richter', *DvhN*, 18 aug. 2012.
- ¹³¹ 'Zware schok in Groningen', *DvhN*, 17 aug. 2012; 'Veel schade gemeld na beving', *DvhN*, 18 aug. 2012. De NAM besloot de schadeafhandeling vanaf september 2012 aan te passen, mede vanwege de kritiek. 'NAM past schadeafhandeling aan', *DvhN*, 1 sept. 2012.
- ¹³² 'Vuist tegen NAM en overheid', *DvhN*, 18 aug. 2012. Van der Knoop riep ook op tot meer onderzoek: 'De NAM, noch het KNMI kan vertellen waarom het aantal bevingen toeneemt.'
- ¹³³ <https://groninger-bodem-beweging.nl/nieuws/bijeenkomst-groot-succes/>; 'NAM bekijkt ook oude schades', *DvhN*, 6 sept. 2012. Directielid Hans Jansen van de NAM was geraakt 'door wat u beleefd heeft'.
- ¹³⁴ 'De grond beeft', *DvhN*, 1 sept. 2012.
- ¹³⁵ Kamerstukken II 2012/13, 33 529, nr. 2.
- ¹³⁶ Kamerstukken II 2012/13, 33 529, nr. 1; 'Aardbeving sterker bij vergrote gaswinning', *NRC Handelsblad*, 26 jan. 2013.
- ¹³⁷ *DvhN*, 26 jan. 2013.
- ¹³⁸ 'De hand moet aan de kraan', *NRC Handelsblad*, 28 jan. 2013; 'Gaswinning zorgt voor "levensgevaarlijke toestanden"', *Trouw*, 28 jan. 2013; 'Seismologen: boren stoppen helpt niet', *NRC Handelsblad*, 5 febr. 2013; 'Tegengas', *de Volkskrant*, 16 febr. 2013.
- ¹³⁹ *DvhN*, 28 jan. 2013.
- ¹⁴⁰ 'Altijd de klos', *NRC Handelsblad*, 30 jan. 2013.
- ¹⁴¹ Hakkenes, *Gas*, p. 238-239; 'Er kunnen doden vallen', *DvhN*, 28 jan. 2013.
- ¹⁴² *DvhN*, 28 jan. 2013.
- ¹⁴³ 'Wees zuinig met het gas', *NRC Handelsblad*, 29 jan. 2013.
- ¹⁴⁴ Kamerstukken II 2012/13, 33 529, nr. 18. 'Eerst elf onderzoeken naar Groningse aardbevingen', *NRC Handelsblad*, 8 febr. 2013.
- ¹⁴⁵ Minder gas is optie voor PvdA', *NRC Handelsblad*, 12 febr. 2013; 'Kamp onder druk. Ook PvdA wil gaswinning verminderen', *de Volkskrant*, 12 febr. 2013.
- ¹⁴⁶ *DvhN*, 15 febr. 2013.
- ¹⁴⁷ *DvhN*, 2 maart 2013.
- ¹⁴⁸ *DvhN*, 22 april 2013.
- ¹⁴⁹ *DvhN*, 9 april 2013; 'Die stokken gaan nog wel even door. Bestuurders breken zich het hoofd over manier om onrust onder de bevolking te dempen', *NRC Handelsblad*, 11 febr. 2013.
- ¹⁵⁰ Hakkenes, *Gas*, p. 248.
- ¹⁵¹ *DvhN*, 7 febr. 2013.
- ¹⁵² <https://www.binnenlandsbestuur.nl/financien/commissaris-groningen-max-van-den-berg-wil-miljard>. Later voegde Van den Berg hier nog een miljard bij: 'Groningen eist 2 miljard van NAM', *DvhN*, 25 okt. 2014.
- ¹⁵³ *DvhN*, 7 febr. 2013.
- ¹⁵⁴ 'VVD in Groningen beschermt minister', *DvhN*, 7 febr. 2013.

-
- ¹⁵⁵ 'PvdA'ers Groningen eisen gasfonds', *NRC Handelsblad*, 5 febr. 2013; 'Bedelen om aardgasgeld is een stap terug', *NRC Handelsblad*, 7 febr. 2013.
- ¹⁵⁶ *De Volkskrant*, 4 febr. 2013.
- ¹⁵⁷ https://www.provinciegroningen.nl/fileadmin/user_upload/Documenten/Dossiers/Gaswinning/1-november-2013-Advies-Commissie-Duurzame-Toekomst-Noord-Oost-Groningen_1-november-2013.pdf
- ¹⁵⁸ 'Fossiele verslaving', *de Volkskrant*, 1 febr. 2013.
- ¹⁵⁹ SER, *Energieakkoord voor duurzame groei* (SER); *DvhN*, 7 maart 2013.
- ¹⁶⁰ *DvhN*, 28 jan. 2013.
- ¹⁶¹ 'Dag vol energie voor Willem-Alexander', *DvhN*, 5 april 2013.
- ¹⁶² 'Denktank: Groningen moet van aardgas naar groen gas', *Trouw*, 29 okt. 2013; 'Primeur: gas uit groene stroom', *NRC Handelsblad*, 3 okt. 2014.
- ¹⁶³ 'Nederland willen laatste gasbellen uit de grond', *De Telegraaf*, 13 april 2012.
- ¹⁶⁴ 'NAM mag veel meer gas winnen in Wad', *NRC Handelsblad*, 23 maart 2013; 'Kamp: gas uit Wad leidt niet tot minder Gronings gas', *NRC Handelsblad*, 27 maart 2013.
- ¹⁶⁵ 'Winstkansen blijven even vluchtig als het nieuwe goud', *de Volkskrant*, 16 febr. 2013; 'Schaliegas winnen kan veilig in Nederland', *de Volkskrant*, 23 aug. 2013.
- ¹⁶⁶ Dit gebeurde in belangrijke mate op verzoek van de coalitiegenoot: 'PvdA krijgt zin: uitstel schaliegas', *NRC Handelsblad*, 26 aug. 2013. Over de winning van schaliegas liepen de meningen dan ook sterk uiteen: 'Wetenschappers wijzen winning schaliegas af', *NRC Handelsblad*, 24 juni 2013; 'Schaliegas vormt geen duurzame oplossing', *AD*, 27 aug. 2013.
- ¹⁶⁷ Brandsma, Ekker en Start, *De gaskolonie*, p. 125-137 en 141-147; Hakkenes, *Gas*, p. 245.
- ¹⁶⁸ Hakkenes, *Gas*, p. 240.
- ¹⁶⁹ *DvhN*, 18 jan. 2014.
- ¹⁷⁰ *NRC Handelsblad*, 18 jan. 2014.
- ¹⁷¹ Handelingen II 2013/14, 5 febr. 2014, nr. 50, item 7, p. 16.
- ¹⁷² 'Laat je horen! We zijn te lief', *DvhN*, 3 jan. 2014; 'Minder gas? Ze geloven er niets van', *de Volkskrant*, 16 jan. 2014; 'Lastige avond voor Samsom', *DvhN*, 16 jan. 2014; 'Spullen van NAM vernielen is echt oliedom', *DvhN*, 16 jan. 2014; 'Steeds bozer wacht Groningen', *DvhN*, 17 jan. 2014.
- ¹⁷³ 'Niet blijven hangen in onze kwaadheid', *DvhN*, 18 jan. 2014.
- ¹⁷⁴ 'Vertrouwen op Herstel en Herstel van Vertrouwen' (17 jan. 2014). Zie: <https://www.nationaalcoordinatorgroningen.nl/documenten/publicaties/2014/januari/05/vertrouwen-op-herstel-en-herstel-van-vertrouwen>.
- ¹⁷⁵ 'Gasproductie zakt in elkaar', *De Telegraaf*, 19 aug. 2014.
- ¹⁷⁶ 'Nederland drijft graag handel met de vijand', *de Volkskrant*, 12 juli 2015.
- ¹⁷⁷ 'Maak van de lappendeken rap Europees energiebeleid: commentaar', *NRC Handelsblad*, 26 febr. 2015.
- ¹⁷⁸ 'Vechthuwendelijk tussen energie- en klimaatbeleid', *NRC Handelsblad*, 23 jan. 2014; <https://decorrespondent.nl/4023/ook-na-het-klimaatakkoord-van-parijs-blijft-de-europese-commissie-hunkeren-naar-gas/185597082-510e735a>.
- ¹⁷⁹ 'Willy Wortels in aardbevingsland', *DvhN*, 10 dec. 2014.
- ¹⁸⁰ <https://nos.nl/artikel/704497-kamp-beving-een-fact-of-life>; Hakkenes, *Gas*, p. 251.
- ¹⁸¹ De PvdA en VVD hadden oorspronkelijk voorkeur voor een groot debat over de gaswinning. <https://www.rtvnoord.nl/nieuws/144457/pvda-wil-een-debat-over-gasbesluit-en-rapport-onderzoeksraad>.
- ¹⁸² 'Ministerie hield geen rekening met veiligheid inwoners', *de Volkskrant*, 11 jan. 2015. Namens *de Volkskrant* berichtte verslaggever Noord-Nederland en geboren Groninger Jurre van den Berg vanaf 2014 over de gaswinningsproblematiek: 'Jurre van den Berg: "Grootstedelijke kwesties zijn burenruzies in vergelijking met wat er in Groningen speelt"', *de Volkskrant*, 9 aug. 2019.
- ¹⁸³ Kamp biedt Groningen excuses van kabinet aan', *de Volkskrant*, 3 maart 2015.
- ¹⁸⁴ 'Nu gaat Groningen voor, niet de schatkist', *NRC Handelsblad*, 10 febr. 2015; 'Coalitiepartijen botsen over gas en geld', *DvhN*, 14 febr. 2015.
- ¹⁸⁵ 'Kamp overtuigt niet', *DvhN*, 10 febr. 2015.
- ¹⁸⁶ <https://www.rtvnoord.nl/nieuws/145066/samsom-gaswinning-ook-na-1-juli-omlaag>.
- ¹⁸⁷ 'Gaswinning Groningen: het jaar dat alles anders werd?', *de Volkskrant*, 18 dec. 2015. <https://www.rtvnoord.nl/nieuws/149406/gasunie-bouwt-zeer-grote-stikstoffabriek-in-zuidbroek>; <https://www.rtvnoord.nl/nieuws/167655/bouw-stikstoffabriek-zuidbroek-op-losse-schroeven>
- ¹⁸⁸ 'Rijk en gasector nauw verweven', *DvhN*, 19 febr. 2015; 'Nieuwe wet voor aanpak Groningen', *DvhN*, 26 mei 2015.
- ¹⁸⁹ Kamerstukken II 2014/15, 33 529, nr. 143; Kamerstukken II 2015/16, 34 348, Wijziging van de Mijnbouwwet.

-
- ¹⁹⁰ <https://www.nationaalcoordinatorgroningen.nl/actueel/nieuws/2015/mei/01/hans-alders-benoemd-tot-nationaal-coordinator-groningen>.
- ¹⁹¹ <https://commissiebodemdaling.nl/commissie/overeenkomst/>.
- ¹⁹² Handelingen II 2014/15, 12 febr. 2015, nr. 54, item 8; Handelingen II 2014/15, 3 maart 2015, nr. 58, item 20 en 28 april 2015, nr. 81, item 30.
- ¹⁹³ 'Eigenlijk heeft niemand medelijden met VVD'er René Leegte', *de Volkskrant*, 20 jan. 2015.
- ¹⁹⁴ 'Aardbevingsschade groot voor PvdA in Groningen en Drenthe', *Trouw*, 19 maart 2015.
- ¹⁹⁵ 'Ik blijf hier. Ik neem het risico', *NRC Handelsblad*, 19 dec. 2015.
- ¹⁹⁶ <https://www.raadvanstate.nl/@8616/voorlopig-geen/>; Vlek, *Aardgas, risico's en besluiten*, p. 65-66; 'Afnemers gas bezorgd over de levering', *AD*, 31 maart 2015.
- ¹⁹⁷ <https://www.raadvanstate.nl/@8695/gaswinning-groningen/>; 'Kamp onder druk na uitspraak Raad', *DvhN*, 19 nov. 2015.
- ¹⁹⁸ 'Gaswinning Groningen: het jaar dat alles anders werd?', *de Volkskrant*, 18 dec. 2015.
- ¹⁹⁹ 'Jacques Wallage: het gasoverleg mislukt', *Trouw*, 10 sept. 2015.
- ²⁰⁰ 'NAM-onderzoek lost niets op', *DvhN*, 18 nov. 2015.
- ²⁰¹ "'Wantrouwen raakt ons wel'", *DvhN*, 29 jan. 2016.
- ²⁰² <https://www.provinciegroningen.nl/actueel/dossiers/gaswinning/tijdlijn/2017/raad-van-state-vernietigt-instemmingsbesluiten-24-en-216-miljard-kuub-gas/>.
- ²⁰³ 'Misnoegen over uitstel stikstoffabriek', *DvhN*, 13 sept. 2016; 'Het onzekere lot van de stikstoffabriek', *DvhN*, 27 sep. 2016.
- ²⁰⁴ 'Nachtmerrie voor Groningen', *DvhN*, 8 dec. 2016.
- ²⁰⁵ 'NAM wint slag om gas', *De Telegraaf*, 6 jan. 2017; 'Raad van State: gaskraan in Groningen nu niet verder dicht', *NRC Handelsblad*, 7 jan. 2017.
- ²⁰⁶ 'Gassector moet het nu van groen hebben', *NRC Handelsblad*, 9 dec. 2016.
- ²⁰⁷ 'Kille behandeling voor gasbedrijven', *De Telegraaf*, 23 maart 2017.
- ²⁰⁸ 'Kom uit de slachtofferrol', *DvhN*, 17 dec. 2016.
- ²⁰⁹ 'Duizenden Groningers de straat op tegen gaswinning: "Kamp is een ramp"', *de Volkskrant*, 7 febr. 2017; 'Vlammend protest tegen gaswinning', *DvhN*, 8 febr. 2017; Hakkenes, *Gas*, p. 255-256.
- ²¹⁰ <http://www.laatgroningennietzakken.nl/actieplan.php>; 'Freek de Jonge: aardbevingen Groningen "grof schandaal"', *DvhN*, 7 dec. 2016; <https://www.rtvnoord.nl/nieuws/174101/doel-freek-de-jonge-pas-bereikt-als-alle-groningers-tevreden-zijn/>; Freek de Jonge, 'De ramp van het Groningse gas', *Vrij Nederland*, 17 febr. 2017.
- ²¹¹ Ook Arjen Lubach vestigde de aandacht op Groningen: 'Gronings gas in Zondag met Lubach', *DvhN*, 29 jan. 2017; 'Lubach en het rookgordijn van de NAM', *NRC Handelsblad*, 30 jan. 2017; <https://www.rtvnoord.nl/nieuws/173420/zondag-met-lubach-geef-groningen-een-onafhankelijk-schadebeoordelaar>.
- ²¹² 'Freek de Jonge: in Groningen voltrekt zich het grootste naoorlogse schandaal', *de Volkskrant*, 8 febr. 2017; 'Freek de Jonge, pastoraal cabaretier in aardbevingsland', *Trouw*, 19 jan. 2017.
- ²¹³ *de Volkskrant*, 8 febr. 2017. Sinds 2017 wordt het woord 'bevingsstress' gebruikt. Zie bijvoorbeeld: 'Het gaat niet goed hier in Groningen', *DvhN*, 18 nov. 2021; Brandsma, Ekker en Start, *De gaskolonie*, p. 149-153.
- ²¹⁴ 'Asscher in lijsttrekkersdebat: Nederland heeft ereschuld aan Groningen', *Trouw*, 8 febr. 2017; 'Staak gehacketak gaswinning', *DvhN*, 9 febr. 2017. Jeroen Dijsselbloem had zich eerder in vergelijkbare woorden uitgedrukt: 'Dijsselbloem: ereschuld aan Groningen', *DvhN*, 28 feb. 2015.
- ²¹⁵ 'Eerst quiz, dan Trump, dan vol gas', *DvhN*, 9 febr. 2017.
- ²¹⁶ *DvhN*, 16 febr. 2017; <https://www.gasberaad.nl/nieuws/uit-het-beraad-16-februari-2017/>.
- ²¹⁷ 'Rutte tegen boze Groningers: 0-1', *NRC Handelsblad*, 7 maart 2017; 'Debat van Rutte met boze Groningers ontspoord', *DvhN*, 7 maart 2017; <https://www.bnnvara.nl/pauw/artikelen/pauw-jinek-rutte-en-de-groningers>; <https://www.rtvnoord.nl/nieuws/173169/de-stille-beving-een-film-over-de-aanslag-op-de-schoonheid-van-groningen>. Na een actie op Twitter werd deze documentaire nog voor de verkiezingen uitgezonden: <https://www.bnr.nl/nieuws/media/10317800/de-stille-beving-wil-een-politieke-aardverschuiving-veroorzaken>.
- ²¹⁸ <https://www.rtvnoord.nl/nieuws/173859/verkiezingen-wat-zeggen-de-partijen-over-de-gaswinning>
- ²¹⁹ *DvhN*, *de Volkskrant*, *NRC Handelsblad* en *Trouw*, alle 16 maart 2017.
- ²²⁰ 'SodM advies Groningenveld', 18 april 2017; <https://www.sodm.nl/actueel/nieuws/2017/04/18/xxxxxxx>.
- ²²¹ 'Door Huizinge veranderde alles en tegelijk niks', *DvhN*, 16 aug. 2017.
- ²²² Hakkenes, *Gas*, p. 252 en 255.
- ²²³ Zie ook: Brandsma, Ekker en Start, *De gaskolonie*, p. 141-147.
- ²²⁴ Hakkenes, *Gas*, p. 258.
- ²²⁵ Hakkenes, *Gas*, p. 277.

-
- ²²⁶ Raad van State, 'Besluit over gaswinning in Groningen moet opnieuw', 15 nov. 2017; <https://www.raadvanstate.nl/@9101/besluit-over/> (geraadpleegd 15 febr. 2022).
- ²²⁷ André Spaans en Alexander Bakker, 'Nieuw besluit over gas in Groningen', *De Telegraaf*, 16 nov. 2017; 'Risico's genegeerd', *De Telegraaf*, 16 nov. 2017; Milo van Bokkum, 'Leg eens uit waarom we gas gebruiken', *NRC Handelsblad*, 16 nov. 2017.
- ²²⁸ Kamerstukken II 2017/18, 33 529, nr. 400.
- ²²⁹ Gerdt van Hofslot, 'RvS weer beste vriend van gasgewest', *DvhN*, 16 nov. 2017; Milo van Bokkum, 'Rechter is houvast voor de Groningers', *NRC Handelsblad*, 24 jan. 2018; Maaïke Wind, 'NAM moet direct dokken. Maar hoeveel?', *DvhN*, 24 jan. 2018.
- ²³⁰ Milo van Bokkum, 'Gaswinning omlaag na aardbeving', *NRC Handelsblad*, 9 jan. 2018.
- ²³¹ Jurre van den Berg, 'Oplossing Groningen duurt te lang, zegt ook Wiebes zelf', *de Volkskrant*, 11 jan. 2018.
- ²³² 'Reactie SodM op maatregelen NAM: "Stap in de goede richting maar nog niet concreet genoeg"', 11 jan. 2018; <https://www.sodm.nl/actueel/nieuws/2018/01/11/reactie-sodm-op-maatregelen-nam-%E2%80%9Cstap-in-de-goede-richting-maar-nog-niet-concreet-genoeg.%E2%80%9D> (geraadpleegd 15 febr. 2022); Jurre van den Berg, 'Gaskraan moet fors dicht na "code rood"', *de Volkskrant*, 12 jan. 2018.
- ²³³ Jurre van den Berg, 'NAM, staat en Groningen blijven naar elkaar wijzen', *de Volkskrant*, 16 jan. 2018.
- ²³⁴ Handelingen II 2017/18, 16 jan. 2018, nr. 39, item 7, p. 23; Robert Giebels, 'Eén loket voor schade Groningen', *de Volkskrant*, 17 jan. 2018.
- ²³⁵ Handelingen II 2017/18, 16 jan. 2018, nr. 39, item 7, p. 4; Bas van Sluis, 'Luisteren naar de Kamer, spreken over acties', *DvhN*, 17 jan. 2018; 'Oppositie wil snel gaskraan dicht', *NRC Handelsblad*, 17 jan. 2018.
- ²³⁶ Damveld, *Gaswinning*, p. 36; Mannus van der Laan, 'Fakkeltocht goed signaal aan Den Haag', *DvhN*, 22 jan. 2018.
- ²³⁷ Hester van Santen, 'Ook zonder fossiele brandstof wil Eric Wiebes het leven leuk houden', *NRC Handelsblad*, 15 dec. 2017; 'Ik ben ongeduldig en zou boos zijn', *De Telegraaf*, 11 jan. 2018; Jan Hoedeman en Laurens Kok, 'Flexibele Wiebes is na de starre Kamp een verademing', *DvhN*, 25 jan. 2018; Milo van Bokkum en Barbara Rijlaarsdam, 'Wiebes zoekt het liever zelf uit', *NRC Handelsblad*, 29 maart 2018.
- ²³⁸ Hakkenes, *Gas*, p. 283; Johan de Veer, 'Niet meer knokken met NAM', *DvhN*, 1 febr. 2018; 'Eindelijk', *De Telegraaf*, 1 febr. 2018; Gerdt van Hofslot, 'Zorg over rol NAM bij oude schades', *DvhN*, 8 febr. 2018.
- ²³⁹ Gerdt van Hofslot, 'Maak pas op de plaats bij versterking', *DvhN*, 4 dec. 2017; Gerdt van Hofslot, 'Geen vertrouwen in bevinggebied', *DvhN*, 29 dec. 2017; Johan de Veer, 'Verstikt in bureaucratie', *DvhN*, 6 jan. 2018; Milo van Bokkum, 'Hoe wordt het verzakkende Groningen ooit weer veilig?', *NRC Handelsblad*, 16 jan. 2018; Gerdt van Hofslot, 'Alders bemoeilijkt hulp gedupeerden', *DvhN*, 17 jan. 2018.
- ²⁴⁰ Kamerstukken II 2017/18, 33 529, nr. 457, 29 maart 2018; Hakkenes, *Gas*, p. 284.
- ²⁴¹ Johan de Veer, 'Niet verwacht dat Wiebes hier nu al mee zou komen', *DvhN*, 30 maart 2018; 'Een nieuwe ommekeer', *DvhN*, 30 maart 2018; 'Geldkraan open', *DvhN*, 31 maart 2018; Bas Heijne, 'Optimismesprong', *NRC Handelsblad*, 31 maart 2018.
- ²⁴² Jelle van der Knoop en Derwin Schorren, 'Versterking kan een nieuwe ramp worden', *DvhN*, 13 maart 2018.
- ²⁴³ Gerdt van Hofslot en Johan de Veer, 'Ik ben niet de sloper van het Noorden', *DvhN*, 5 april 2018.
- ²⁴⁴ Milo van Bokkum, 'Hoe verder met de Groningse huizen', *NRC Handelsblad*, 25 april 2018; Gerdt van Hofslot, 'Ster van Wiebes verbleekt snel', *DvhN*, 26 mei 2018; Raoul du Pré, 'Koele bestuurder', *de Volkskrant*, 1 juni 2018; 'Haagse hooghartigheid', *DvhN*, 2 juni 2018; Erik van der Walle en Philip de Witt Wijnen, 'Wiebes verspeelt zijn goede naam', *NRC Handelsblad*, 6 juni 2018.
- ²⁴⁵ Gerdt van Hofslot, 'Top over aardbevingen blijft zonder resultaat', *DvhN*, 21 april 2018; Gerdt van Hofslot en Johan de Veer, 'Versterking op losse schroeven', *DvhN*, 25 april 2018; Johan de Veer, 'Wees duidelijk over versterking', *DvhN*, 2 mei 2018; Johan de Veer, 'Verdeeldheid', *DvhN*, 4 mei 2018; Johan de Veer, 'Bestuurlijk overleg over versterking vastgelopen', *DvhN*, 23 mei 2018.
- ²⁴⁶ Nationaal Coördinator Groningen, 'Brief NCG Hans Alders aan de minister van Economische Zaken en Klimaat', 30 mei 2018, <https://www.nationaalcoördinatorgroningen.nl/documenten/publicaties/2018/05/30/brief-ncg-hans-alders> (geraadpleegd 8 maart 2022); Jurre van den Berg, 'Alders zat in onmogelijke spagaat Den Haag Groningen', *de Volkskrant*, 31 mei 2018; Milo van Bokkum, 'Wiebes kwam, Alders buitenspel', *NRC Handelsblad*, 31 mei 2018; Gerdt van Hofslot, 'Chaos dreigt na opstappen Alders', *DvhN*, 31 mei 2018; Johan de Veer, 'Ik ga dit niet uitvoeren', *DvhN*, 31 mei 2018; Johan de Veer, 'Alders hekelt in Kamer beleid van de overheid', *DvhN*, 7 juni 2018.
- ²⁴⁷ Johan de Veer, 'Woede over sterke rol NAM', *DvhN*, 1 juni 2018.
- ²⁴⁸ Boersema, *Gronings goud*, p. 216.

²⁴⁹ SodM, 'Advies over de gevolgen van de afbouw van de gaswinning in Groningen voor de veiligheidsrisico's en versterkingsopgave', 27 juni 2018; <https://www.sodm.nl/documenten/publicaties/2018/06/27/advies-over-de-gevolgen-van-de-afbouw-van-de-gaswinning-in-groningen-voor-de-veiligheidsrisicos-en-versterkingsopgave> (geraadpleegd 8 maart 2022).

²⁵⁰ Jurre van den Berg, 'NAM: spreek ons minder aan op schade bij lagere winning', *de Volkskrant*, 18 april 2018; Bert Wagendorp, 'Klotezinnetje', *de Volkskrant*, 19 april 2018; Johan de Veer, 'Rijk aan de lat voor versterking Groningen', *DvhN*, 24 april 2018; Johan de Veer, 'Wie trekt de portemonnee?', *DvhN*, 18 juni 2018.

²⁵¹ Johan de Veer, 'Woede over sterke rol NAM', *DvhN*, 1 juni 2018.

²⁵² Laurens Kok, 'Wiebes geeft en neemt bij afbouw gas', *DvhN*, 26 juni 2018; Gerdt van Hofslot en Johan de Veer, 'Burger betaalt "gasdeal" Wiebes', *DvhN*, 26 juni 2018; Erik van der Walle, 'De overheid wikkelt af, de NAM moet blijven betalen', *NRC Handelsblad*, 26 juni 2018; Johan de Veer, 'Wiebes knokt het maar uit in Kamer', *DvhN*, 30 juni 2018.

²⁵³ Damveld, *Gaswinning*, p. 41; Johan de Veer, 'Veiligheid nog onvoldoende meegewogen bij gaswinning', *DvhN*, 3 okt. 2018; zie voor het weerwoord: Eric Wiebes, 'Veiligheid Groningers staat zeker voorop', *DvhN*, 19 okt. 2018.

²⁵⁴ Derwin Schorren, 'Wiebes speelt Russische roulette', *DvhN*, 12 nov. 2018; Derwin Schorren, 'Minister Wiebes, verras ons!', *DvhN*, 14 jan. 2019.

²⁵⁵ Gerdt van Hofslot, 'We zijn geen donder opgeschoten', *DvhN*, 8 juni 2018; Gerdt van Hofslot, 'Wat schiet Groningen op met weer een Kamerdebat?', *DvhN*, 16 jan. 2019; 'Wij wachten (2)', *DvhN*, 19 jan. 2019; Maaïke Borst, 'Ze stemmen toch met het kabinet mee', *DvhN*, 21 jan. 2019.

²⁵⁶ Provincie Groningen, 'Brief met dringende oproep naar Tweede Kamer over versterking en schadeafhandeling', 14 jan. 2019, <https://www.provinciegroningen.nl/actueel/nieuws/nieuwsartikel/brief-met-dringende-oproep-naar-tweede-kamer-over-versterking-en-schadeafhandeling/> (geraadpleegd 14 maart 2022).

²⁵⁷ Kamerstukken II 2018/19, 33 529, nr. 584; Hakkenes, *Gas*, p. 319-338.

²⁵⁸ Johan de Veer, 'SP likt de wonden na pittige afstraffing', *DvhN*, 22 maart 2019; Mannus van der Laan, 'Henk Otten (FvD): handhaaf gaswinning in Groningen', *DvhN*, 30 maart 2019; Johan de Veer, 'Uitspraken Baudet over gaswinning "onhandig"', *DvhN*, 23 juni 2020; 'Absurd om 500 miljard in de grond te laten zitten', *DvhN*, 13 maart 2021.

²⁵⁹ Hakkenes, *Gas*, p. 293.

²⁶⁰ Jurre van den Berg, 'De aarde laat zich niet temmen', *de Volkskrant*, 23 mei 2019; Johan de Veer, 'Bloed aan de handen', *DvhN*, 3 juni 2019.

²⁶¹ Jurre van den Berg, 'Monument voor de keerzijde van het gas', *de Volkskrant*, 29 mei 2019; Louis van Kelckhoven, 'Aardbevingsschade heeft gezicht gekregen', *DvhN*, 29 mei 2019.

²⁶² Handelingen II 2018/19, 4 juni 2019, nr. 88, item 21, p. 14-15.

²⁶³ Johan de Veer, 'Rutte en Wiebes diep door het stof voor gascrisis Groningen', *DvhN*, 5 juni 2019; Rob de Kam, 'Sorry, sorry, sorry', *DvhN*, 6 juni 2019; Gerdt van Hofslot, 'Rutte, de zoveelste in een lange rij', *DvhN*, 7 juni 2019.

²⁶⁴ Kamerstukken II 2018/19, 33 529, nr. 16; Handelingen II 2018/19, 4 juni 2019, nr. 88, item 21, p. 2 en 22; Johan de Veer, 'Crisisaanpak nodig voor veiligheid', *DvhN*, 29 mei 2019; Peter Winterman, 'Wiebes wankelt door falend optreden Groningen', *DvhN*, 3 juni 2019.

²⁶⁵ SodM, 'Crisisaanpak versterking nodig voor de veiligheid van de Groningers', 28 mei 2019, <https://www.sodm.nl/actueel/nieuws/2019/05/28/advies-groningen-gasveld-n.a.v.-aardbeving-westerwijtwerd-van-22-mei-2019> (geraadpleegd 16 maart 2022).

²⁶⁶ Hakkenes, *Gas*, p. 295; Johan de Veer, 'Crisisaanpak nodig voor veiligheid', *DvhN*, 29 mei 2019.

²⁶⁷ Kamerstukken II 2018/19, 33 529, nr. 626; Gerdt van Hofslot en Mannus van der Laan, 'Tweede Kamer: gaskraan snel verder dicht', *DvhN*, 12 juni 2019.

²⁶⁸ Kamerstukken II 2018/19, 33 529, nr. 678; 'Wiebes: gaswinning Groningen stopt eerder', *De Telegraaf*, 11 sept. 2019; Claudia Kammer, 'Kabinet draait gaskraan al in 2022 dicht', *NRC Handelsblad*, 11 sept. 2019; Gerdt van Hofslot, 'Gaswinning stopt in 2022', *DvhN*, 11 sept. 2019; Gerdt van Hofslot, 'Geluk', *DvhN*, 12 sept. 2019; Johan de Veer, 'Groningen balt toch een kleine vuist over gasbesluit Wiebes', *DvhN*, 30 okt. 2019.

²⁶⁹ Johan de Veer, 'Gedeputeerde laat "Haags feestje" lopen', *DvhN*, 4 okt. 2018; 'Verantwoordelijkheid', *DvhN*, 6 okt. 2018.

²⁷⁰ Gerdt van Hofslot, 'Rutte: al het geld dat nodig is, komt er', *DvhN*, 28 maart 2019.

²⁷¹ Jurre van den Berg, 'Het ging altijd voor in Groningen. Tot "Huizinge"', *de Volkskrant*, 20 dec. 2019.

²⁷² Gerdt van Hofslot en Johan de Veer, 'Tweede kans voor zou zijn', *DvhN*, 26 okt. 2019.

²⁷³ 'Miljarden nodig voor waterstof', *De Telegraaf*, 28 febr. 2020.

-
- ²⁷⁴ Kamerstukken II 2019/20, 32 813, nr. 485; John Geijp, 'Het belang van de brief van Wiebes', *DvhN*, 11 april 2020.
- ²⁷⁵ Leendert van der Laan en Dries Zwart, 'College heeft niets geleerd van gasdossier', *DvhN*, 4 mei 2020; Bernard Stikfort, 'Groene stroom mag landschap niet schaden', *DvhN*, 13 mei 2020; Johan de Veer, 'Toenemend verzet tegen energieplan', *DvhN*, 3 okt. 2020.
- ²⁷⁶ John Geijp, 'Het Noorden claimt honderden miljoenen', *DvhN*, 4 sept. 2020; André Spaansen, 'Noorden klaar voor Brusselse miljoenen', *De Telegraaf*, 4 sept. 2020.
- ²⁷⁷ 'CU: miljoenen van JTF naar het Noorden', *DvhN*, 16 sept. 2020.
- ²⁷⁸ Kamerstukken II 2020/21, 35 570 XIII, nr. 45; 'PvdA eist transitie-miljoenen uit Brussel op voor het Noorden', *DvhN*, 10 nov. 2020; Johan de Veer, 'Noorden grijpt naast volle mep JTF-fonds', *DvhN*, 18 nov. 2020.
- ²⁷⁹ '438 miljoen voor het Noorden', *DvhN*, 26 nov. 2020; Johan de Veer, 'Europese miljoenen voor noorden: 't kon minder', *DvhN*, 27 nov. 2020.
- ²⁸⁰ Johan de Veer, 'Kamer spuwt gal over versterkingsoperatie', *DvhN*, 28 nov. 2019.
- ²⁸¹ Gerdt van Hofslot, 'Minister over versterking: het is niet genoeg', *DvhN*, 28 mei 2020.
- ²⁸² 'Versterking in gasgebied wordt mogelijk beperkt', *DvhN*, 28 mei 2020; 'Versterking ondoordacht terugschroeven is uit den boze', *DvhN*, 5 juni 2020.
- ²⁸³ Mark Middel, 'Na de beving volden beloftes – en toen uitstel', *NRC Handelsblad*, 15 aug. 2020; Mark Middel, 'Versterking Groningse huizen duurt nog 20 jaar', *NRC Handelsblad*, 2 sept. 2020.
- ²⁸⁴ Jurre van den Berg, 'Staat krijgt geen vat op claims gaswinning', *de Volkskrant*, 8 jan. 2019; Peter Giesen, 'Gas-saga', *de Volkskrant*, 10 jan. 2019; Barbara Rijlaarsdam, 'Wiebes snapt de Groningse onvrede', *NRC Handelsblad*, 17 jan. 2019.
- ²⁸⁵ Kamerstukken II 2020/21, 33 529, nr. 822; Johan de Veer, 'SodM: versterking en schade onder één dak', *DvhN*, 15 okt. 2020.
- ²⁸⁶ 'Lessen toeslagenaffaire ook voor gaswinning', *DvhN*, 16 jan. 2021.
- ²⁸⁷ 'Tweede Kamer onderzoekt of minister wetswijziging terzijde kan schuiven', *DvhN*, 14 mei 2021; 'Kamer is buitenspel gezet bij gaswet', *DvhN*, 27 mei 2021; 'Kabinet houdt poot stijf bij gaswet', *DvhN*, 7 juni 2021; Bas van Sluis, 'Kabinet parkeert gaswet', *DvhN*, 30 juni 2021; Lyanne Levy en Bas van Sluis, 'Wet: NAM betaalt juridische bijstand', *DvhN*, 29 juli 2021.
- ²⁸⁸ Mark Middel, 'Smartengeld voor gedupeerde Groningers', *NRC Handelsblad*, 18 dec. 2019; Johan de Veer, 'Groningen heeft recht op genoegdoening', *DvhN*, 1 juli 2020; Gerdt van Hofslot, 'Volgend jaar smartengeld', *DvhN*, 26 aug. 2020.
- ²⁸⁹ 'OM: vervolging NAM om aardbevingen staken', *De Telegraaf*, 27 maart 2021; 'OM wil NAM niet vervolgen voor bevingen Groningen', *DvhN*, 27 maart 2021.
- ²⁹⁰ 'Meer gedupeerden vinden schaderoute door bevingsmoeras', *DvhN*, 9 april 2021; 'Krokodillentranchen', *DvhN*, 10 april 2021; 'NAM: rekeningen niet te controleren', *DvhN*, 13 april 2021.
- ²⁹¹ Mark Middel, 'Versterking Groningen onnodig', *NRC Handelsblad*, 7 mei 2021; Mark Middel, 'Wij kunnen niet alles betalen wat de overheid belooft', *NRC Handelsblad*, 8 mei 2021; Milo van Bokkum en Mark Middel, 'Toezichthouder: uitspraken NAM-directeur onjuist', *NRC Handelsblad*, 8 mei 2021; 'Woede om uitspraken baas NAM', *DvhN*, 8 mei 2021; 'Directeur NAM heeft spijt van uitspraak', *DvhN*, 14 mei 2021; Mark Middel, 'NAM-baas Atema houdt vast aan harde boodschap', *NRC Handelsblad*, 29 okt. 2021.
- ²⁹² Derk Stokmans en Lyanne Levy, 'NAM botst met Rijk over "versterking"', *NRC Handelsblad*, 29 maart 2022.
- ²⁹³ Handelingen II 2020/21, 14 april 2021, nr. 68, item 12, p. 1-10; 'Minister moet tot het gaatje gaan bij NAM', *DvhN*, 15 april 2021.
- ²⁹⁴ 'NAM en staat nabij juridische strijd over rekeningen "Groningen"', *NRC Handelsblad*, 27 okt. 2021; Johan de Veer, 'Loopgraven', *DvhN*, 29 okt. 2021.
- ²⁹⁵ Handelingen II 2021/22, 9 febr. 2022, nr. 48, item 5, p. 46, 48 en 52; Mark Middel, 'NAM start juridisch gevecht tegen staat', *NRC Handelsblad*, 5 febr. 2022; Jurre van den Berg, 'Vijlbrief staat open voor gesprek over afkopen aansprakelijkheid NAM voor gaswinningschade', *de Volkskrant*, 10 febr. 2022; Claudia Kammer, 'Geen extra gas? Vijlbrief is optimistisch', *NRC Handelsblad*, 10 febr. 2022; Bas van Sluis, 'Kabinet wil wel praten met NAM', *DvhN*, 10 febr. 2022.
- ²⁹⁶ Bas van Sluis, 'Furieuze reacties op extra gaswinning', *DvhN*, 7 jan. 2022; Lyanne Levy en Bas van Sluis, 'Wantrouwen in rijk bevestigd', *DvhN*, 8 jan. 2022; Theo Besteman, 'Groningen woest om verdubbeling', *De Telegraaf*, 8 jan. 2022; Jurre van den Berg, 'Laat het kabinet Groningen écht zitten met extra gaswinning?', *de Volkskrant*, 8 jan. 2022; Raoul du Pré, 'Bij eerlijk gasbeleid horen eerlijke verwachtingen, ook vanuit de Kamer', *de Volkskrant*, 10 jan. 2022.
- ²⁹⁷ Lyanne Levy en Bas van Sluis, 'Een gênante miskleun die te voorkomen was', *DvhN*, 11 jan. 2022; Mark Middel, 'Binnen één dag is pot met subsidie in Groningen op', *NRC Handelsblad*, 11 jan. 2022; André Spaansen,

'Aangewezen op een loterij', *De Telegraaf*, 11 jan. 2022; Lyanne Levy en Bas van Sluis, 'Nieuwe zwarte bladzijde in deze hele geschiedenis', *De Telegraaf*, 12 jan. 2022; Michael Pearsson, 'Een loterij is nog rechtvaardiger dan deze regeling voor de Groningers', *de Volkskrant*, 14 jan. 2022.

²⁹⁸ Patriccia Kolthof en Bas van Sluis, 'Gasveld niet sluiten', *DvhN*, 6 okt. 2021; Mannus van der Laan, 'Extra gas winnen', *DvhN*, 7 okt. 2021; Mark Middel, 'Schaarste voedt debat over Gronings gasveld', *NRC Handelsblad*, 8 okt. 2021.

²⁹⁹ 'Gronings gas alleen in nood', *NRC Handelsblad*, 9 okt. 2021.

³⁰⁰ Boersema, *Gronings goud*, p. 224-229.

³⁰¹ John Geijp, 'Russisch gas', *DvhN*, 24 juli 2021.

³⁰² 'Minder gas', *De Telegraaf*, 24 febr. 2022; 'Afhankelijkheid gas is een blunder', *De Telegraaf*, 2 maart 2022.

³⁰³ Frans Kalshoven, 'Stop met tanken bij pompstation Rusland en gooi open die Groningse gaskraan', *de Volkskrant*, 26 febr. 2022.

³⁰⁴ Bas van Sluis en Arend van Wijngaarden, 'Inwoners aardbevingsgebied Groningen: gaskraan open om Poetin en Rusland te dwarsbomen', 4 maart 2022, <https://dvhN.nl/groningen/Inwoners-aardbevingsgebied-Groningen-gaskraan-open-om-Poetin-en-Rusland-te-dwarsbomen-DVHN-enqu%C3%A4te-27515897.html> (geraadpleegd 31 maart 2022); I&O Research, 'Nederlanders maken zich grote zorgen om oorlog in Oekraïne', 8 maart 2022, <https://www.ioresearch.nl/actueel/nederlanders-maken-zich-grote-zorgen-om-oorlog-in-oekraïne/> (geraadpleegd 18 april 2022); Casper Albers, 'Roep om opendraaien Groningse gaskraan gebaseerd op slechte peiling én slechte rekensom', *de Volkskrant*, 13 april 2022.

³⁰⁵ Arend van Wijngaarden, 'Vrijheid belangrijker dan schade woningen', *DvhN*, 5 maart 2022; Tjerk Gualthérie van Weezel, 'Van het Russisch gas af', *de Volkskrant*, 7 maart 2022; Lyanne Levy en Bas van Sluis in: *DvhN*, 10 maart 2022.

³⁰⁶ 'Solidair vanwege de oorlog in Oekraïne', *DvhN*, 5 maart 2022; Tjerk Gualthérie van Weezel, 'Als ons gas iets helpt, moeten we het gewoon doen' *de Volkskrant*, 12 maart 2022; Lyanne Levy en Bas van Sluis, 'SodM: kabinet moet duidelijkheid geven', *DvhN*, 22 maart 2022.